

Pozíció nélküli szerepek

Füst Milán és a politikai hatalom viszonya 1945–1963

A Csop Gizella-epizód

1944-ben Füst Milánék Vércse utcai házat bombatalálat érte, a házat kirabolták. A háború végén Füst úgy tudta, hogy a naplója teljes egészében megsemmisült, miként egy terjedelmes esztétikai összefoglalása is, amely a *Látomás és indulat a művészetben* első változata lehetett. Feleségével ekkoriban Pesten, Helfer Béla Thököly út 8. szám alatti lakásában húzták meg magukat. Megtapasztalta a cselekvő szolidaritás hiányát abban a közegben, amelyben élt.¹ Nem titkolt szemrehányással írja Fülep Lajosnak 1945. május 12-én: „Mindegy ma már, mi hogy volt, annyi tény, hogy e világ hagyott engem megdögleni bizony. Egyetlen szó, egy hang, egyetlen résztvevő kérdés, vagy érdeklődés nem hatott el hozzám, se barátok, se megmenekült ellenségek, se íróársaim, se cimboráim nem kérdezték tőlem, vagyok-e még? S ez nagy tanulság.”²

Magánéletének másik fontos és szintén keserűséggel megélt eseménye volt 1945 tavaszán, koranyarán, hogy az akkor huszonkilenc éves Csop Gizella (a nevét Füst időnként Czopnak írja), akit feleségével örökbe készültek fogadni, férjhez ment, elköltözött Füsték házából és férje hatására belépett a Magyar Kommunista Pártba. Csop Gizella korábban Ádám Aladár és Ádám Miksa bútorüzemében dolgozott. Itt ismerkedett meg Füstékkal, akik 1943 elején magukhoz vették.³ A háztartási munkákon kívül a titkárnői teendőket is ellátta Füst mellett. 1944-ben megkeresztelték, hogy így biztosítsanak neki mentességet a zsidótörvények hatálya alól, és menlevelet is szereztek neki. Jóllehet Csop Gizella 1945 februárjában férjhez ment Beck Istvánhoz, Füst erről valószínűleg csak később szerzett tudomást. 1945 tavaszán írott leveleiből kiviláglik, hogy Csop Gizellával az előző két évben viszonya volt. A kapcsolat emlékét őrzi a *Cicisbeo* című elbeszélés. A levelek néhol panaszosak, máskor fenyegetőek, tele vannak érzelmi zsarolással. A teátrális, túlzó hangütés alighanem az elhagyott, ötvennyolc éves férfi valódi megrázkódtatásáról vall: „Hiszen

¹ Füst egy 1943. november 4-én írott levélben beszámol egy esetről, amikor Radákovich Mária az unokanővérével látogatást tett nála. A két hölgy nem volt rajongója a német rendszernek, de „éppen habozni kezdenek, hogy ne legyenek-e elragadtatva tőle.” A levél tanúsága szerint Füst megkérte Radákovich Máriát, hogy többé ne keresse fel. Füst Milán Kovács Gyulának, Budapest, 1943. november 4., 696. sz. Füst Milán *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. SZILÁGYI Judit, Feketes Sas, Budapest, 2002., 448. (A továbbiakban: FMÖL.)

² Füst Milán Fülep Lajosnak, Budapest, 1945. május 12., 707. sz. FMÖL, 452–453. „Mindegy ma már, mi hogy volt, annyi tény, hogy e világ hagyott engem megdögleni bizony. Egyetlen szó, egy hang, egyetlen résztvevő kérdés, vagy érdeklődés nem hatott el hozzám, se barátok, se megmenekült ellenségek, se íróársaim, se cimboráim nem kérdezték tőlem, vagyok-e még? S ez nagy tanulság.” *Uo.*, 452.

³ Lásd a 701. számú levélhez fűzött jegyzetet. *Uo.*, 1040.

már-már úgyis örültje vagyok mindannak, amit Rólad és Körüled érzek és gondolok, annyira visszás az, annyira zilált, egy bizonyos dolog iszonyata és más érthetetlen dolgok idegensége annyira megzavarták érzéseimet és gondolataimat. Mióta itt fekszem, egyetlen olyan pillanat nem volt, hogy ne Rád gondoltam volna, Isten úgy legyen irgalmas szegény édesanyám lelke iránt. Mi ítelt engem arra, hogy ennyit kelljen szenvednem?”⁴

A történet megélésének módján és a levelek stilizációján jól érzékelhetően nyomot hagyott a három évvel korábban befejezett regény, *A feleségem történetének* nyelve. Bizonyos pontokon, például az 1945. augusztus 1-jén éjszaka írott levélben⁵ oly közel kerül Füst retorikája Störr kapitányéhoz, hogy sértett panasza a regény önkéntelen stílusidézeteiként vagy akár stílusparódiájaként válik olvashatóvá.

Az örökbefogadás hivatalosan nem történt meg. Csop Gizella 1945-ben mégis Füst-Csop (vagy Füst-Czop) Gizellaként kötött házasságot, az író 1947. november 11-én folyamodványt írt a XII. kerületi I. Anyakönyvi Hivatalnak,⁶ hogy állapítsák meg a névhasználat jogtalanságát.

Egy elküldött levél és egy publikálatlan cikk

A Csop Gizella-epizód rávilágít arra, hogy Füst kevésbé volt képes a másik szempontjából érzékelni egy-egy helyzetet, ugyanakkor ironikus alapbeállítódásának köszönhetően jó érzékkel játszott rá az így előálló inkongruencia humoros megélésének lehetőségeire. Ugyanez figyelhető meg azokban az első kísérleteiben, amelyekkel megpróbált sikeresen alkalmazkodni a második világháború utáni politikai helyzethez. Mint tudjuk, két esetet kivéve, amikor 1918-ban tevékenységet vállalt az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségében, majd 1919-ben sok más írókollegájához hasonlóan tagja lett a Közoktatásügyi Népbiztosság által kinevezett Írói Direktóriumnak, egyetlen egyszer sem került politikai funkciók közelébe. Politikai rokonszenvei inkább elvi jellegűek voltak, a politika gyakorlatával, szervezeteivel, taktikai megfontolásaival nem érintkeztek. Tisztában volt a teória és a praxis, az elmélet és a tény különbségével, ami minden egyébről függetlenül is megakadályozta volna abban, hogy bízzék a politikai elvek gyakorlati átültethetőségében.⁷ Politikai ítéleteiben

⁴ Füst Milán Csop Gizellának, Budapest, 1945. június 25., 711. sz. FMÖL, 455–460., itt: 456.

⁵ „De mi ebben a bűn? Ha könyörgött? Az a bűn, hogy hallgatsz róla, kétségekben hagysz, a kérdéseimre nem felelsz, – egyszóval szolidaritást, diszkréciót vállaltál vele szemben. Ha más nem történt, (amit nem hiszek), akkor ennyi történt. És nekem ez is elég. / Mert előbbi levelem kétségbeesett kétségeire semmit se feleltél. Csak annyit, hogy, ha valakinek életbevágóan fontos valami... – no de hogy folytassuk ezt? Akkor ezeket a kínokat is állandóan elviselje érte? Nem lehet Szívem, mert nem bírja ki az ember, ahogy Te se bírnád, – az életosztóne elmenekül. / Ugyanez a fiatalember különben az utóbbi napokban megváltoztatta modorát, – kimértebb és komolyabb lett Veled szemben, nyilván, mióta figyelmzették viselkedése veszélyességére. / De különben is: ez legyen az én vetélytársam? Nem Szívem, ha ötszáz éves volnék, akkor sem. Annyira nem fájhat az én szívem, hogy ebbe belemenjek. Inkább összeszorítom a fogaimat. Ő igen és én nem? Neverséges.” *Uo.*, 465.

⁶ Füst Milán az Anyakönyvi Hivatalnak, Budapest, 1947. november 11., 808. sz. FMÖL, 575–576., itt: 575.

⁷ „S nem jó sehogy: ha szocialista vagy, nem jó vége van, ha konzervatív vagy, nem jó vége van... Számolnod kell a ténnyel, amelyek egészen más természetűek, mint a gondolat...” Füst Milán. *Teljes napló*, s. a. r. SZILÁGYI Judit, előszó SZABOLCSI Miklós, Fekete Sas, Budapest, 1999, I, 770.

a szegények, a megnyomorítottak és a megkeserítettek melletti szolidaritás vezette, és ezeken az ítéleteken időről-időre átsejlik a rokonszenv a szocialista eszme iránt, de számára a szocializmus hangsúlyozottan elvont eszme maradt. Mozgalmi, vagy párt-politikai megnyilvánulásaihoz semmilyen kapcsolat nem fűzte, a mindenkori hatalommal pedig, így a Tanácsköztársaságéval is, szembeállította: „Kommunista forradalom: Úgy érzem magam, mint a kapitalizmus tetűje. Szenvedtem, rosszul éltem – s mégis elhelyezkedtem már benne. Belém idegződött, hogy bizonyos formák közt kell élnem s rosszul érzem magam az új rendben. – S ezenfelül: a szegényekkel, szomorúakkal – az ellenpárttal tudtam csak együttérezni mindig – nem bírom el azokat, akik hatalomhoz jutnak.”⁸ Emellett Füst, mint oly sokan mások, a Tanácsköztársaság elitjéről is rossz emlékeket őrzött.⁹

Ezért meglepő lehet, hogy Füst az 1946 márciusáig húzódó Csop Gizella-epizód idején is sokkal aktívabban kereste a helyét és szerepét az új, folyamatosan alakuló politikai erőterben, mint korábban bármikor. 1945 februárjában megalakult a Szabad Szervezet, a Magyar Írók Szövetségének előzménye. A Szabad Szervezet nevét 1945 júliusában változtatták Magyar Írók Szövetségére. Füstöt nem hívták meg a vezetőségbe, amit ő teljesítménye okán és Nyugat első nemzedékének egyik utolsó élő tagjaként is elvárt volna. 1945. július 15-én ez ügyben Gábor Andorhoz fordult:

Mint értesülök, a Szabad Szervezet tisztikarának összeállításánál szintén mellőztek, ami sértő. Feltételezheted, hogy nem tisztségeket hajszolok, hiszen nem is vettem részt soha semmiben, – de hogy ez az új világ is épp annyira mellőzön, mint a régi, erre nem akarok, és nem is fogok alkalmat adni. Én akkor is író vagyok és leszek, amíg élek, ha nem is vagyok ennek a Szervezetnek tagja, – ennyit talán te is elismersz személyem felől, ha nem is ismered, vagy nem is becsülöd annyira túlzottan munkáimat, mint a fiatalság. Én bizony belépek akkor a Pártba, de a Szervezetből kilépek és a tanárok közé lépek be az írói Szervezet szégyenére, ezt tudomásodra hozom.¹⁰

A levél tanúsága szerint Füst elhatározta, hogy az alakulóban lévő új rezsimben nem hagyja magát mellőzötté tenni. A párttagság lehetősége is a régóta hiányolt nyilvános elismeréssel kapcsolatban merült fel akkor, amikor újjászerveződött a magyar irodalom hivatalos kánona. 1945. július 15-én a tizennégy évi moszkvai emigrációból nemrég hazatért Gergely Sándornak, az Írószövetség elnökének is írt egy sértetten is baráti hangú levelet, kérve, tudja meg, mi az oka, hogy elfeledkeztek róla a Szabad Szervezet vezetőségének összeállításakor. Füst feltételezte, hogy Gergely nem tájékozott az itthoni irodalom értékviszonyaiban, és nem ismeri kellőképpen az ő életművét sem:

Arra a baráti szívességre kérlek tehát, informáldj személyem felől, vajjon megérdemlek-e ilyen elbánást, vagy pedig jobbat érdemlek? Elvégre ha mást nem, én

⁸ Uo., 429.

⁹ „A kommunisták rosszul, helytelenül gazdálkodtak, túlmozhón estek neki a hatalomnak.” Uo., 464.

¹⁰ Füst Milán Csop Gizellának, h. n. [Budapest], 1945. július 1., 712. sz. FMÖL, 460–463., itt: 463.

írtam az Adventet, olyan időkben, amikor evvel majdnem megégettem a kezemet. További információként – sosem hajszoltam tisztségeket, ez tudatik rólam –, de hogy megsértsenek, arra nem kívánok módot adni, s ha így marad, ahogy van, kilépek az Írói Szervezetből és a tanárokéba lépek át.¹¹

A nyilvános elismerés iránti igényen messze túlmegy, és más, minden valószínűség szerint gyorsan illanó motivációról árulkodik, hogy Füst 1945. június 15-én, abban az időszakban, amelyet majd az október 7-re kitűzött nagy-budapesti törvényhatósági választás és a november 4-re kitűzött parlamenti választás zár le, felajánlkozó levelet írt Rákosi Mátyásnak, az MKP főtitkárának. A levélben, amelyet érdemes teljes terjedelmében idéznünk, önnön szerepét kissé túldimenzionálva hivatkozott az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségében vállalt munkájára:

Főtitkár Úr!

A magyar szellemiség kiválóságai úgy nyerhetők meg legjobban, ha megtiszteljük őket. Ha munkát adunk nekik, javaslataikat kérjük ki, egyszerűen ha módot adunk rá, hogy olyan fontos tényezőnek érezzék magukat, mint amilyenre tudásuknál fogva igényt tartanak. Ugy kell érezniök, hogy ők is fundamentumai a törvényhozásnak, hogy az országalkotás részesei, – ha tehát a Párt az ország konkrét fontos ügyeinek megtárgyalására kis bizottságokban összehívna őket s e bizottságok jelentéseit aztán időnként a plénum elé terjesztené, az üdvös hatást tehetne. Vagyis: az együttes munka teheti őket leginkább a Párt barátaivá. Így csináltam ezt az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségében is 1918-ban s igen jó eredményeket értem el.

Például: Főtitkár Ur egyik beszédében elégedetlenségét fejezte ki jegybankpolitikánkkal szemben. Öt-hat tagból álló bizottság hivandó tehát össze az egyetem szakértő jogtanáraiból, amely bizottság a jegybank-politikát bírálat alá veszi. Az adott helyzet diktálta földmívelési kérdésekben ugyanugy másik bizottság volna összehivandó.

Második javaslat.

A Párt szereplő embereinek nagyrésze nem jó szónok. Tanfolyamokon tanítani kellene őket: minthogy a szószék tudvalevőleg a legnagyobb hatalom. Egy tanfolyam vezetését magam is szívesen vállalnám.

Vagyok Budapesten 1945. június 15-dikén
igaz tisztelettemmel, igaz hive: Füst Milán¹²

A levél hangneme meglepő. Az Alkotó Művészek és Tudományos Kutatók Szövetségének¹³ alapításakor, 1918. december 8-án a tagok Füst Milánt választották a szervezet

¹¹ Füst Milán Gergely Sándornak, Budapest, 1945. július 15., 714. sz. FMÖL, 464.

¹² Füst Milán Rákosi Mátyásnak, h. n. [Budapest], d. n. [1945. június 15.], 710. sz. FMÖL, 455.

¹³ A Szövetség célja „A politikailag és szociálisan újjászületett Magyarország szellemi légkörének megteremtése” volt „az 1918-iki forradalom eszméinek értelmében”. A szövetség elnöke Pikler Gyula volt. A 43 tagból álló szövetségi tanácsban a következő írók vettek részt: Ady Endre, Babits Mihály, Barta

titkárának. A szövetség működéséről és az irodalmi szakosztályának programjáról keveset tudunk. Olyasféle szervező munkáról, amilyenre a levél hivatkozik, Füst Naplója nem számol be. Ő mégis az itt szerzett tapasztalatok birtokában ad politikai tanácsokat Rákosinak, hogy az MKP miként nyerhetné meg magának az értelmiségi elitek támogatását. A technika, a bizottságok összehívása, jellegzetesen etatista fogtatású. Az a javaslat, hogy a pengő rohamos inflálódása közepette szakemberekre, egyetemi oktatókra kellene bízni a Jegybank politikai célú bírálatát, alkalmazása esetén az egyik oldalról magától értetődően kikényszerítené az értelmiségi elitek szakmai függetlenségének feladását, míg a politika oldaláról tartalmazza ezen elitek pusztá eszközként való használatának gondolatát. Az autonómia és a heteronómia vitájában, amelynek terében a modern értelmiségi szerepek kialakultak, Füstnek ez a javaslata egyértelműen és szélsőségesen heteronómia-párti, ami ellentétes azzal, amit általánosítva Nyugatos szellemiségnek szoktunk nevezni. A második javaslat azt mutatja, hogy Füst maga is az MKP szolgálatába lépett volna. A hangnem azonban, és a tény, hogy nyomban vezető szerepre jelentkezik, tökéletesen idegen azoktól „az elvi alapon felépített, lemondások és önvizsgálatok során kimunkált”¹⁴ életformamintáktól, amelyek még az illegalitás idején rögzültek az MKP személyiségformáló gyakorlataiban.

Személyes elragadtatottságának bizonyítéka az a publikációra előkészített cikk, amelyet ugyancsak 1945. június 15-én írt *Benyomásaim Rákosi Mátyásról* címmel:

Olyan természet vagyok, akit az eszméknél még jobban tud lelkesíteni a személyiség. Idős ember létemre meglepetve tapasztalom, hogy még mindig életrehalálra a gyerekes hittel volnék képes követni azt a vezért, akinek esze és szíve tetszik nekem.

Ez a meglepetés ért Rákosi Mátyás számunkra tartott előadásán. Már előre lázadoztam ellene, mert despotikus hangra voltam elkészülve (magamat engem semmirem lázít jobban) s ezzel szemben olyan embert találtam ott, aki, úgy látszik sosem hajlandó belefáradni abba, hogy az emberi értelemre apelláljon, aki minden tapasztalatai ellenére sem adja fel a reményt, hogy nem a szenvedélyeket, de az emberi értelmet végül megiscsak meg tudja majd nyerni magának. (S ez az a fajta, amely engem legjobban tud lelkesíteni). Semmiféle pártnak sem akartam soha tagja lenni, abban a hitben éltem eddig, hogy írói magatartásom úgyis mindenkor ki fogja fejezni azt, hogy mi vagyok... s Rákosi kedvéért majdnem feladtam ezt az elvet.

Annyira magával ragadott. Örömmel közlöm, hogy ez így van, mert semmitse szeretnék jobban, mintha szerethetek valakit. Elragadó szónok s főként azért, mert minden politikai okosság mellett is, mindenkor az igaz ember benyomását

Lajos, Bródy Sándor, Gellért Oszkár, Ignó, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Osvát Ernő és Szini Gyula. A szervezet a Tanácsköztársaság idején is fennállt. A szövetség és irodalmi szakosztályának működéséről keveset tudunk.

¹⁴ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Balassi, Budapest, 2011, 26.

kelti. S ez nagy szó: egyetlen hamis hang nem volt a beszédében, – magakelletés, affektáció, diplomatikus csűrés-csavarás, vagy ilyesmi, – úgy beszélt, ahogy az igaz embernek beszélnie kell.

S olyan volt, mint egy széles, nagy folyam, amely amellett még szerény is, – vagyis szerény volt s amellett előkelő. Kapcsolatát előkelő hallgatóságával azonnal meg tudta találni meleg és közvetlen tónusánál fogva – s bár nem olyan fényes az előadása, mint Rassayé, de melegebb az övénél. (Rassayhoz különben sokban hasonlít is: – nem a politikusról, a szónokról szólok itt, – mert ő sem a szenvedélyek, hanem a belátás embere mindenkor: s mégis elragadó, ami annál nagyobb teljesítmény! – de Rassay a helyzetképek s politikai összefoglalások mestere is s ebben is rokon vele Rákosi Máttyás.)

Egyszóval: olyan szónok, akinek nyilván nem is kellett a szónoklat mesterségét vagy művészetét tanulnia soha, mert személyiségében magában rejlik szónoki ereje. Vagyis: előadása melegségében és közvetlenségében, annak improvizációs jellegében, széles folyamatosságában s összefoglalásai intellektuális erejében. S végül: amit mondott, annak minden szavával egyet tudtam érteni. S ez mégiscsak a legfontosabb itt.

Így mindenekelőtt: a hazaszeretetével. Lévén az nem pántlikás és duhaj, nem vitézkötéses hazafiság, hanem az a mélységesen komoly érzés, amelyet minden valamirevaló ember érez, aki itt született és itt élt. Mert lehet-e az embernek az anyját nem szeretnie? Még akkor is, ha rossz volt hozzá? A hazaszeretet tehát nem fikció, de nem is egyes privilegizált személyek hangossággal nyert kizárólagos jogosultsága, hanem természetes adottság. S ez a természetesség és komolyság szól Rákosi Máttyásból.

S minden egyéb ebből következik. Él-hal azokért, akiknek egész életét áldozta: a munkásokért, ezek javát akarja tehát minden erejével, de nem az ország árán. S ez is, amivel tökéletesen egyetértek. Bármily vitára hajlamos természet vagyok is, oly álláspont ez és oly tendencia, amellyel nem tudok, de nem is akarok birokra kelni.¹⁵

Sajnos nem sikerült kiderítenem, hogy Füst milyen alkalomból hallotta Rákosit szónokolni. A levélnek és a cikknek nem tulajdonítok epizodikusnál nagyobb jelentőséget, tekintve, hogy az utóbbi meg sem jelent, az előbbinek pedig nem lett közvetlen folyománya. De azt világosan kifejezi a két dokumentum, hogy Füst Milán 1945 korányarán a méltánylás és az érvényesülés vágyánál mélyebb személyes érdekeltséggel fordult az MKP, kitüntetetten Rákosi politikusi figurája felé, és ennek köszönhetően váratlanul megjelent benne a fogékonyság a heteronómia iránt. Első olvasásra legalábbis furcsa lehet, hogy valaki, akinek drága a személyes autonómiája, és akinek volt alkalmja megtanulni, hogy a vezérelvű közösségkonstrukciók a szubjektivitás megsemmisülésével járnak, 1945 júniusában egy új vezér követésének lehetőségéről beszéljen, és anélkül, hogy megszólalna benne a „vészcsengő”, nyomban glorifikálni

¹⁵ PIM Kt, V.4140/83/39

kezdje a vezért. Nem feledkezhetünk el azonban a kor azon tapasztalatáról, hogy a valóságnak kizárólag a pártok kölcsönözhetnek politikai formát,¹⁶ a hatékonynak látszó pártok pedig többnyire vezérelvűek voltak, amennyiben a hatékonyság a társadalmi valóság radikális átalakításán mérhető.

„Oh hát ilyen nagy az Eszme, mondd Vladimir Iljics”

Néhány nap híján egy évvel a fent idézett levél és az elküldetlen cikk megírása után, 1946. június 9-én jelent meg a Szabad Népből kiemelt helyen, középre tördelve Füst Milán *Jelenés* című verse. A megjelenés helye azért hangsúlyozandó, mert az egykorú olvasók számára egyértelműen politikai megnyilvánulásként értelmezte a verset, jóllehet a szépirodalmi műveknek tulajdonított esztétikai-nyelvi funkciók általában véve nem hozhatóak összhangba a politikai megnyilvánulások performativitásával. Ehelyütt egyetértve idézhetem Kulcsár-Szabó Zoltánt, aki érzékeli a határ képlékenységet egy irodalminak tekintett szöveg cselekvése és egy szöveggel végrehajtott cselekvés között, mégis feltételezi, hogy „az utóbbi csak akkor vagy azáltal valósulhat meg, hogy az előbbi a maga potenciálisan fikatív iterabilitásában elgondolható”.¹⁷ Vagyis amíg a fikciós természetű irodalmi szöveg cselekvéséért a szerző nem tartozik felelősséggel, mert nem ő a cselekvés szubjektuma, addig a performatív funkciójú beszédaktusokért a beszélő etikai, sőt bizonyos esetekben akár jogi felelősséggel is tartozik.

Kulcsár-Szabó Zoltán az etikai és a jogi felelősség szempontjából hozza szóba egy vers politikai olvashatóságának problémáját. Érthető, hiszen ő egy perben bizonyítékul szolgáló művel, Szabó Lőrinc *Vezér* című versével foglalkozik. Fontos ez a szempont, mert világossá teszi, hogy egy irodalmi szöveg nem rendelhető alá „a diszciplináris értelemben vett politika törvényeinek”.¹⁸ A gondolatmenet azonban elkerüli az úgynevezett politikai költészet egész problémakörét. Holott éppen az irodalom és a politika diszciplináris mezejének érintkezéséből, vagy alkalmoszerű átfedéséből létrejövő fogalom, a politikai költészet mutatja meg, hogy valóban mennyire bizonytalan a szöveg-cselekvés és a szövegekkel történő cselekvés elhatárolása, alkalmasint akár a határ felszámolásával is fenyegethet, ha a két mező érintkezését vagy átfedését nem az etikai felelősség és a jog szemszögéből, hanem a kontextusok és az olvasatok szempontjából vizsgáljuk.

A következőkben, amikor Füst Milán *Jelenéséről* beszélek, az irodalom és a politika bizonytalan, időnként el-eltűnő határvonalán szeretnék mozogni. Somlyó György hívja fel a figyelmet, hogy Füst Milán költészetében már 1912-ben jelen van a politika ihletforrásként. *Gyertyafénynél* című költeményét „az első jelentékenyebb magyar proletármegmozdulás, az 1912. májusi »véres csütörtök« hatása alatt írta, mint egy későbbi jegyzetében hozzáfűzi, »leverten«.”¹⁹ A kiváltó élmény azonban visszakeres-

¹⁶ Alain BADIOU, *A század*, ford. MIHANCSIK Zsófia, Typotex, Budapest, 2010, 224.

¹⁷ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „A diktátor én vagyok”. *Szabó Lőrinc*, It 2012/4., 448.

¹⁸ Uo., 455.

¹⁹ SOMLYÓ György, *A Füst Milán-i szituáció irodalmunkban = Uő., Megíratlan könyvek*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 116.

hetetlen a versben. Somlyó György más helyütt megjegyzi, „Füst Milánt »apolitikus« költőnek nevezni csak olyan költészetszemlélettel lehetséges, amely a politikai költészetnek nagyon szűk s mintegy költészetén kívüli értelmezést ad, s jogosultságát csak nagyon is napi aktualításra való rezonanciában, és főként bizonyos, már ismert politikai tételeknek és jelszavaknak »költőibb« megfogalmazásában vagy megverselésében látja.”²⁰

Amint a témában nemrég lefolytatott vita mutatja, a politikai, a közéleti vagy a hazafias költészet egyike a magyar poétikai gondolkodás legkétesebb jelentésű fogalmainak. Ha eltekintünk a három megnevezés tartalmi különbségeitől, ami önmagában is súlyos definíciós problémákat rejt, a kétségek forrása részben az lehet, hogy nincs megegyezés arról, mitől válik egy vers politikai költeménnyé. Margócsy István a vitát megelőzően műfajnak nevezte a politikai költészetet, amelyről akkor úgy látta, „nemigen élvez nagy népszerűséget”. A műfaji hovatartozásról szerinte a versben rejlő explicit utalások, vagyis a politikai közösséghez tartozók számára egyértelműen besorolható politikai kódok jelenléte dönt, és határozottan elutasította, hogy az olvasó a szöveg explicit intenciói nélkül kapcsolja össze a verset a jelentésségnek ezzel a regiszterével.²¹ Vele ellentétben Kálmán C. György szerint nem a szöveg dönt a műfaji besorolásról, hanem az olvasat. „A »politikai költészet« attól az, ami, ahogyan befogadják.”²²

Somlyó György olvasata Kálmán C. György felfogásához áll közelebb, ám ő az olvasatok kialakításában meghatározó szerepet tulajdonít a szerzői értelmezésnek, kommentároknak, tehát az olvasatok kialakulását a szerzői tekintély által szabályozza. Ez a hermeneutikai stratégia természetesen szintén komoly kételyekre adhat okot, amelyet ebben az esetben tovább gyengít, hogy Somlyó nem közli Füst Milán nyilatkozatának forrását. Ha megtenné, mindjárt kiviláglana, hogy maga a szerzői értelmezés is része Füst Milán ama 1945 és 1948 között jól kitapintható törekvésének, hogy megszerezze magának a kommunista hatalmi elit jóindulatát. A lábjegyzetbe foglalt kommentárt ugyanis verseinek 1948-as összegyűjtött kiadásakor fűzte a költeményhez, amelyet ekkor ajánlással is ellátott: „K. Havas Géza drága emlékének!” Tehát ha az olvasó a szerzői kommentár alapján dönt a vers műfaji besorolásáról, miként azt Somlyó teszi, akkor ezt a törekvést avatja értelmezése performatív alaptényezőjévé.

A *Gyertyafény*nél című vershez fűzött lábjegyzet nem egyedülálló ebben az időszakban Füst pályáján. Hasonló jellegű és funkciójú az *Adventhez* fűzött előszó is, amely 1949 márciusából származik. A szerző leszögezi, hogy az elbeszélés Surgoth

²⁰ SOMLYÓ György, *Beszélgetés a Jelenéről Domokos Mátyással*, Jelenkor 1979/4., 363–369.

²¹ „Megütközve olvastam Bedecs László Szálinger Balázs (szerintem kitűnő) kötetéről írott kritikájának egy bekezdését – (*Kávéházi szegleten*, ÉS, 2010/3., jan. 22.) –, azt, amelyikben az általa közéletinek nevezett versek politikai mozzanatait vélelmezi és sugallja. Természetesen nem kifogásolnám, ha értékelési vagy ízlésbeli véleménykülönbség lenne az ő olvasata s az én megítélésem között: ám azt az értelmezési stratégiát, mely egyes verssorokba olyan politikai vonatkozásokat olvas bele, melyek még távolról sem hasonlítanak a leírt szövegre, nagyon kétségesnek látom.” MARGÓCSY István, *A költemények politikai értelmezéséről*, Élet és Irodalom 2010. január 29., 2.

²² KÁLMÁN C. György, *A politikai olvasásról*, Élet és Irodalom 2012. január 13., 12.

Gyula és Stocker Antal táblabírók „embertelen magatartásának és szörnyű ítéleteinek hatása alatt fogant”,²³ jóllehet a mű legfőljebb parabolikus viszonyban lehet a kor eseményeivel. Az előszó célja az, hogy igazolja, Füst rokonszenve a „Nagy Ügy” iránt egészen korai időkre datálódik, ami feljogosítja őt annak elutasítására, hogy bárki számon kérje rajta a nyíltabb elköteleződést.²⁴

1949 tavaszára tehát Füst végérvényesen elvetette a gondolatot, hogy belépjen a pártba, és álláspontja az autonómia és a heteronómia skáláján az 1945 és 1947 közötti szerepkereséséhez képest az előbbi felé mozdult el. A *Jelenés* esetében azonban nem merülhet fel kétség, politikai verssel van dolgunk, de semmiképpen sem propagandakölteménnyel. Füst egy jegyzettel ezúttal is jelentősen visszadátumozta azt a folyamatot, amely a vers megszületéséhez vezetett: „Régi szándékok alapján készült, egyes sorait már harmincban vagy harmincegyben írtam le magamnak: – mint embert nagyon megszerettem akkoriban Lenint, s vele való egyoldalú ismeretségem úgy leveleiből, mint személyes ismerőseinek róla szóló elbeszélései alapján adódott.”²⁵ A nyilatkozatban megemlékezik egy meghiúsult Szovjetunióbeli utazásról,²⁶ hogy aztán „az emberi jóakarát legnagyobb, leggigantikussabb erőfeszítésének” nevezze, ami ott történt. A *Napló* jegyzetei között nincs nyoma, hogy Füst 1932-ben egy Szovjetunióról szóló cikksorozat megírására készülődött volna, még kevésbé annak, hogy az utazás gondolata is felmerült benne. Arra sem mutat jel, hogy ekkoriban különösképpen foglalkoztatta volna Lenin személye. Róla az egész *Napló*ban mindössze egyetlen bejegyzés emlékezik meg, az is a halála kapcsán. Rezigált bölcsességgel, ám semmiképpen sem lenini intenciók alapján nyilatkozik ekkor a szocialista eszméről:

Azt hinné az ember, hogy amit a szocializmus hirdet, hogy mindenkinek legyen kenyere – ez csak emberséges, helyes és okos gondolat! – s íme: megvalósíthatatlan: minden felborúl, államok gazdasági léte válik lehetetlenné általa.... szóval

²³ A két táblabíró számos halálos ítéletet hozott kommunisták vagy kommunistának vélt személyek ellen 1920-ban.

²⁴ „Fehér tisztek kerestek a lakásomon [ti. az *Advent* megjelenés után], barátaimnál kellett rejtőznöm jó ideig, és így tovább. Nem folytatom ezt, mert kérkedni semmi kedvem. [...] Mindezt pedig, őszintén szólva azért is mondom el itt, nehogy [...] némely tisztességes, de túlbuzgó fiatalember azt képzelhesse, hogy tőle kell tanulnom tisztességet és együttérzést, hogy tehát róla kellene példát vennem öregem. Mert hisz a magam módja szerint én is szolgáltam már a Nagy Ügyet és huncut az, aki jobban tudja szolgálni, mint ahogy tudja.” Füst Milán, *Előszó az Adventhez* = *Uő., Szakadékok*, Révai, Budapest, 1949., 7–8.

²⁵ *Magyar Írók a Szovjet Népről*, Szikra, Budapest, 1947, 288.

²⁶ „1932 körül a Pesti Napló akkori szerkesztője megbízott, hogy írjak egy cikksorozatot Oroszországról, s én azt a feladatot első hallomásra vállaltam is. Elolvastam tehát minden itt fellelhető könyvet abból a tömegből, amely e témáról a világ piacain akkor megjelent, s végülis ahhoz kötöttem a cikksorozat megírását, hogy a lap küldjön ki engem Oroszországba, mert könyvek alapján mégse vagyok hajlandó ilyesmit vállalni: sokkal nagyobb arányú és fontosabb számomra a feladat, semhogy a mások véleményei alapján döntsem el, hogy mit is gondolok az emberi jóakarát e legnagyobb, leggigantikussabb erőfeszítéseiről. Így fejeztem ki magam akkor: – Oroszország, úgy létszik, úgy gazdasági, mint szociális erkölcsiség terén sokkal nagyobb arányú csodákat hozott létre, mint amilyenek a fáraók piramisai voltak. Csak épp, hogy ezek nem hiábavaló piramisok, minthogy nem egyes személyek halálukban való apoteózisát, hanem az élők szenvedéseinek enyhítését szolgálják. – Mondanom sem kell, hogy kiküldetésemből nem is lett aztán semmi.” *Uo.*

a kivétel lehetetlenül.... s ezt a tapasztalt embernek tudnia kell! Ha tehát volna is szived a szegények, nyomorútlak számára: – az eszed tiltja, hogy érzéseid szerint cselekedjél. – S ha megpróbálnád: gonosznak mondana a világ! – – Valami határtalan életgyűlölet, ellenséges érzés van bennem a lét minden fajtája ellen! Isten mentsen tőle, hogy valaha is gyermekem legyen!²⁷

A Leninhez szóló óda mind himnikusan emelkedett dikciójával, mind szemléletével szervesen illeszkedik Füst Milán költői világába. Legközelebbi rokonai az *Óda egy elképzelt művészhez* és az *Óda a pártfogómbhoz!*. A vers biblikus kontextusba helyezi a politikumot. A biblikus kontextus az ószövetségi apokaliptika különböző, egymással nem is olyan könnyen összekapcsolható iratainak hagyományából épül fel. Az apokaliptika halálképe Füst költeményében is hangsúlyos helyet kap: a sötét és komor angyaloknak „csontokon átal volt repülésük / A csontok mezején. S e csontok is oly komorak voltak, / Elárasztotta őket a víz, megette a tűz, hogy csupa fehérség sandított fel a mezőkön”. A vers mottója Ezékiel 1,24-et, míg a bevezető kép Ézsaiás 6,3 szeráfkórusát idézi. Mindkét próféta könyvében számos kifejezést találunk a halálra, és vizualizálása is viszonylag nagy változatosságot mutat. Mi sem természetesebb, mint hogy a csontok látványa is megjelenik a képek között. Ezékielnél a nép lelki kiüresedésének lesz ez az allegóriája. A prófétát egy síkságra vezette az Örökkévaló, amely körös-körül tele volt száraz csontokkal (Ez 37,1). A nép megújulását a látomás olyan ígéretként jeleníti meg, amelyet a csontok megelevenedése vizualizál (Ez 37,5). Ezékiel látomásának az eredeti szöveggörnyezetben is politikai tartalmi voltak.

A politikának ezt a megnyilvánulását nevezi Martin Buber *A próféták hitében* teopolitikának, amelynek lényege a remény. De miféle remény ez? – teszi fel a kérdést Buber.

Eredetét és lényegét nem ragadhatjuk meg, ha az „esztakológiából” indulunk ki, a „végső” dolgokról szóló tanításból vagy elképzelésből, függetlenül attól, hogy azt az izraeli vallásosság vagy az ókori keleti mítosz elemének tekintjük-e. Ezzel épp a specifikus, a konkrét-történelmi magot hagyjuk figyelmen kívül. Persze erre a magra körös-körül ráakódik egy ősrégi, képi módon tartós szubsztancia, egy paradicsomi világnak és e világ visszatérésének álomplazmája, maga azonban nem a történelem peremvidékéhez tartozik, ahol a történelem kortalanná válik, hanem az örökké változó középponthoz, a megtapasztalt órához és annak lehetőségéhez.²⁸

Amikor Füst költeménye a politikának ezt a tapasztalatát a megszólítás alakzatában Lenin felé fordítja, tőle vár választ, hogy a megtapasztalt történelmi óra valóban egybeesik-e a prófétai történelemszemléletben foglalt remény órájával. Ám előbb a teopolitikai kontextus megerősítésképpen közvetlenül összekapcsolja az ezékieli és az

²⁷ FÜST, *Teljes napló*, II., 10.

²⁸ MARTIN BUBER, *A próféták hitében*, ford. BENDL Júlia, Atlantisz, Budapest, 1991, 173–174.

észaiási hagyományt. A vers sajátos vizuális koncepciója lehetővé teszi, hogy a csontok mezeje fölött hangozzék fel Ézsaiás szeráfjainak éneke: „szent, szent, szent”. Az ószövetségi szöveghagyománynak ezt a becses és fontos elemét Buber maga is a teopolitika összefüggésében értelmezi:

„Szent, szent, szent a Seregek Ura” (Ézs 6,3). Ez a „szent” olyan fogalom, amelyet nem foghatunk föl, ha nem kapcsolunk a szó jelentésének meghatározásához azonnal egy megszorítást. A fogság előtti szóhasználatban a „szent” azt jelentette: elkülönített, de el nem választott, elkülönített, de mégis a nép között lévő („szent vagyok köztetek” Hós 11,9), elkülönítve – de sugárzón. Az elválasztottság és az összekapcsolódás eme kettősségében rejlik az a sajátos hatalom, amely ebben a fogalomban kifejeződik: JHWH teljesen ura a világnak, mert feltétlenül elkülönül a világtól, de semmilyen módon nem vonul ki onnan.²⁹

Zavarba ejtő lehetett a költemény a kortársak számára, és zavarba ejt ma bennünket is. Csakhogy a kétféle zavar alapvetően különbözik egymástól. A kortársakat az értelmezéséhez felkínált teopolitikai kontextus bizonytalaníthatta el, és nemcsak abban akadályozhatta meg, hogy egyszerű propagandaverset lássanak a *Jelenésben*, hanem abban is, hogy megértsék a vers „politikai üzenetét”. A megjelenés kontextusa ugyanis mindenképpen feltételezett ilyen üzenetet, amelynek része lehetett az is, hogy Füst – miért, miért nem – kinyilvánította lojalitását az MKP iránt. A vers hangütése azonban idegen volt a messianisztikus, kvázi vallásos indíttatását egyre kevésbé bevalló mozgalomtól. Másrészt Füst hangsúlyozottan nem a pártról beszélt, hanem az eszméről. Mai politikai tudatunk erre a különbségtételre nemigen érzékeny. A mai, Kelet-Európában felnőtt olvasó zavarát az okozhatja, hogy számára a kommunizmus a 20. század egyik véres diktatúrája, és semmi más, ami azt jelenti, hogy demarkációs vonalat húz a kommunizmus története és a mai politikai gyakorlatok közé. A kétféle zavar együttes érzékelése sem azt nem teszi lehetővé, hogy csupán mellékes díszítő elemnek tekintsük az ószövetségi teopolitikai hagyomány felidézését, sem azt, hogy a demarkációs vonal védelmében ne vegyünk tudomást arról, amit a vers mond. És mivel a jelenbeli megértés útjában a kommunizmus diszkurzív elhatárolása áll, amely Európa keleti felében egyre szigorúbban érvényesül, nekünk e demarkáció ellenében kell olvasnunk a verset, ha meg akarunk felelni értelemképző igényeinek.

A vers olvasásának középpontjában egy olyan szó áll, amely *expressis verbis* nem szerepel a szövegben. Ez a szó a kommunizmus. Egy olyan szó, amelynek melléknévi formája elhasználdott és negatív tartalmakkal telítődött az olyan szóösszetételekben, mint a „kommunista pártok”, a „kommunista világ” vagy a „kommunista állam”. Amint arra Alain Badiou felhívja a figyelmet, a *kommunizmus* szó genezisében, mint erről a kanonikussá vált szöveg, a *Kommunista kiáltvány* tanúskodik, negatívan határozódott meg:

²⁹ *Uo.*, 157.

az osztályharcok logikájában azt jelentette, hogy talán megszüntethető a munkásosztály teljes alárendelődése egy uralkodó osztálynak. [...] És ebből következően, a gazdaságot kezükben tartó és mozgató embereknek az – államhatalom képében kikristályosodó – oligarchikus hatalma nem szükségszerű. A kommunista hipotézis azt állította, hogy egy másfajta közösségi szerveződés megvalósítható – olyan, mely megszünteti a vagyoni egyenlőtlenségeket, sőt a munkamegosztást is: minden egyes ember többfajta munka elvégzésére képes egyénné válik, és megvalósul egy-egy egyén életében a szellemi és a fizikai, vagy a városi és a vidéki munka közti szabad átjárás. Megszűnnek a hatalmas magánvagyonok, mint ahogy azok családi továbbörökítésének lehetőségei is. A kényszeren alapuló, katonai, rendfenntartó, a civil társadalomtól elkülönült államhatalom léte nem fog többé elkerülhetetlennek tűnni.³⁰

Ebben az értelemben a kommunizmus nem hatalmi gyakorlat, nem program, hanem egy általános történetfilozófiai-politikai elképzelés intellektuális megragadása, vagyis eszme. Füst *Jelenés* című verse a kommunizmus intellektuális megragadásának ezt a módját helyezi az ószövetségi hagyomány teopolitikai kontextusába:

Oh hát ilyen nagy az Eszme, mondd Vladimir Iljics, ilyen?

Hogy életen, halálon, hogy csontokon megyen által s marad a csontok velejében, ami nincs már?

Mondd, ki tanítja meg a lényeket a hűségre, hogy, ha szomorún is, komoran is és végleg elkeseredve

De még a veleje se felejt, hogy, bár rettenetes is, de szent a neve, mert háromszor szent az Úr?

Az eszme azonban lényege szerint mindig a politikai gyakorlatokkal összefonódva jelenik meg, mert hatni kíván rájuk. Hozzájuk fűződő viszonya hasonlít ahhoz, amit Buber a szent fogalmában ragad meg: elkülönül, de nem válik el tőlük. A *Jelenés* című versben Lenin neve nem csupán egy történetfilozófiai eszme szimbóluma, sőt elsősorban nem az, hanem egy politikai filozófiáé és gyakorlaté, egy olyan gyakorlaté, amely nem szűkíthető le Lenin konkrét döntéseire, magatartására, az általa vezetett szovjet állam berendezkedésére, hanem kiterjed mindarra, ami 1946-ig a Szovjetunióban történt. Hogy erről Füst Milán mennyit tudott, nem mérhető fel pontosan. Emlékszünk, 1947-ben azt állította, hogy 1932-ben minden elérhető könyvet végigolvasott a Szovjetunióról. Hogy mi ez a minden, épp oly kevésbé tudhatjuk, mint azt, hogy 1932 és 1946 között mennyivel bővültek ismeretei. Nehéz elképzelni, hogy nem tudott a sztálini terrorról, hogy nem voltak fogalmai a terror eszközeiről és kiterjedéséről. A teopolitikai kontextualizáció éppen az eszme és a politikai gyakorlat összekapcsolódására vonatkoztatva válik problematikussá:

³⁰ Alain BADIOU, *A kommunizmus múltja, jelene és jövője*, ford. BALÁZS Gábor, Fordulat 2009/2., 96–97.

Oh felelj hát, aki vajszivü voltál s mégis rettenetes, mert tudtad, mi az Eszme,
 Hogy az eszme kegyetlen, hogy az eszme a jóság, de mert jót akar, azért any-
 nyira kegyetlen,

Mert ami eredendő: a rosszal kell megküzdenie, minden kor mélyén a sötét-
 tel, ahogy feltjait legyőzi a nap.

Az eszme ezek szerint eredendően jó. A politikai gyakorlat során mégis kegyetlen-
 né kell válnia, adott esetben akár gyilkolni is kell a nevében, mert a rosszal küzd meg,
 és a rosszal szemben az eszme nem ismerhet kegyelmet. Sajátos, az egyéni morált
 felszámoló, Lenin ideológiájának megfelelő politikai etika fogalmazódik meg itt,
 amely a polgárháború megvívásakor sikeresnek bizonyuló gyakorlatot elszakíthatat-
 lanul hozzáköti az eszméhez. Füst nem veszi észre, hogy a lenini párt, amely meg-
 felelő háttérrel biztosított a katonai felkelés sikeréhez, teljesen inadekvátnak bizo-
 nyult a marxi értelemben vett proletárdiktatúra államának létrehozásában.³¹ A vers
 megmarad annak a 20. századi modellnek a keretei között, amely a háborútól, a harc-
 tól várja a mindig csak konstrukcióként elgondolható valóság megtisztítását. A teo-
 politikai kontextualizáció, valamint a jó és a rossz dialektikája együttesen az intellek-
 tuális megragadás olyan stabil szerkezetét hozza létre, amely elzárja a tekintet elől
 az eszme és a gyakorlat áthidalhatatlan feszültségét.

Furcsa és nehezen magyarázható tény, hogy Füst Milán, aki nem volt sem a marxi,
 sem a korabeli marxista filozófia bensőséges ismerője, és akinek legfontosabb élet-
 problémái nem estek egybe a marxi filozófia alapkérdéseivel, a *Jelenés* megszületésének
 pillanatában hasonló választ adott a terror problémájára – természetesen a kimun-
 káltságnak összehasonlíthatatlanul alacsonyabb fokán –, mint Lukács György, aki,
 miután mindössze néhány hónap alatt eljutott a *Bolsevizmus mint morális problémától*
 a *Taktika és Etikáig*, igenlő választ adott a korábban elvetett lehetőségre. „Ismétlem:
 a bolsevizmus azon metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik,
 hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődés*-ben: az igazsághoz ke-
 resztülhazudni magunkat.”³² Lukács már a *Taktika és Etikában* világossá tette, hogy
 a kommunisták küzdelme a proletáriátus tudatra ébredéséért zajlik, ezért volt szük-
 ségszerű, hogy amikor a terrorizmus példáján keresztül értelmezte a politikai gyako-
 rlat fogalmát, a praxist olyan tulajdonsággal ruházta fel, amelyet a tudatosság határoz
 meg, mégpedig annak a feladatnak a jegyében, hogy rávegye az embereket a társa-
 dalom megváltoztatásának szükségességére.³³ Vajon nem hasonló-e ehhez a probléma
 Füst által javasolt, ugyancsak etikai dimenziójú feloldása: az eszme a politikai gy-
 akorlat során kegyetlenné válik, mert a rosszal kell megküzdenie, de mivel tudatosan
 kegyetlen, mindez nem érinti az alaptermészetét. A probléma „feloldását” Füst egy-
 fajta teopolitikai kontextussal egészíti ki, amely végső soron az *Őszövettség* istenképéből

³¹ Uo., 102.

³² Lukács György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* = Uó., *Történelem és osztálytudat*, Magvető,
 Budapest, 1971, 17.

³³ Sergis Tz. Nikos, *Történelem és Etika. Lukács kantianizmusa mint erkölcsi probléma*, ford. CSISZÁR
 Estella, *Világosság* 2005/2–3., 130.

meríti munícióját: mindaz a rossz, amit Izraelnek el kell szenvednie, az üdvösség érdekében történik, ahogyan az üdvösség művéhez tartozik mindaz a kegyetlenség is, amit Izrael követ el más népekkel szemben.

Egyetemi tanárság, Kossuth-díj

A *Jelenést* Füst Milán 58 éves korában írta. A vers a költői pályájára vonatkozóan nem járt következményekkel, és a személyes elköteleződések történetében sem eredményezett fordulatot, vagy változást. Mégis szerepet játszhatott abban, hogy teljesült Füst egyik legnagyobb ambíciója: katedrát kapott a pesti bölcsészkaron. Pedig a történet nem indult reményteljesen. 1945. szeptember 9-én folyamodványt írt Teleki Gézának, a kormány vallási és oktatásügyi miniszterének, engedélyt kérve, hogy esztétikát taníthasson az Országos Színművészeti Akadémián.³⁴ Kornis Gyula professzor kilátásba helyezett habilitációja miatt ugyanis képződött egy álláshely. Az állást azonban nem Füst Milán kapta meg. Úgy gondolta, azért, mert akkoriban már nem olyan esztétikát kívántak tanítani az egyetemeken, mint amelyet ő adott volna elő. A visszautasításról 1946. március 13-án Menzer Rezsőnek számolt be.³⁵ Ahhoz, hogy Füst megkapja a *venia legendi*, habilitálnia kellett a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A habilitációs kérelmet Lukács György és Kornis Gyula bírálta el. Füst nem fűzött sok reményt Lukács pozitív véleményéhez. „Lukács György lett a kommunista-esztétika tanára az egyetemen, – hogy habilitáljak én nála? Hogy is volna lehetséges?” – írja ugyancsak Menzer Rezsőnek 1946. április 19-én.³⁶ Lukács és Füst természetesen ismerték egymást, rendszeres kapcsolatban azonban nem álltak, találkozásaik Lukács hazatérése után alkalmoszerűek és ritkák voltak.³⁷ Nem tudjuk, Lukácsnak mi volt a véleménye előzetesen Füst Milánról. 1946. december 3-án benyújtott jelentése nem nélkülözte ugyan a bírálatot, de maradéktalanul elismerően nyilatkozott róla, támogatta habilitálását. A magándoktori értekezés tíz előadást tartalmazott, amelyek később, átdolgozva, belekerültek a *Látomás és indulat a művészetben* anyagába is. Lukács jelentése Füst esztétikai gondolkodásának alapos jellemzését és méltányos kritikáját is nyújtotta, elsőként és azóta is érvényesen foglalva össze e gondolkodás alapvonásait:

Füst Milán egyik fő törekvésének tekinti a költői ihlet működésének lehetőleg konkrét és dinamikus ismertetését. Ennek fenomenológiai leírásában helyesen emeli ki, hogy az igazi költői ihlet alapvető vonása az egység keresése. [...] Füst Milán leírásai az alkotási processzus lényegét, értelmét keresik, és ennek elemzésé-

³⁴ Füst Milán Teleki Gézának, h. n. [Budapest], d. n. [1945. szeptember 9.], 726. sz. FMÖL, 477–478.

³⁵ Füst Milán Menzer Rezsőnek, Budapest, 1946. március 13., 743. sz. FMÖL, 501–506., itt: 503.

³⁶ Füst Milán Menzer Rezsőnek, Budapest, 1946. április 19., 748. sz. FMÖL, 510–511., itt: 510.

³⁷ Egy találkozásra utal Füst egyik 1945. novemberében Fülepnek írott levele: „elhangzott egy gyanakvó szó Rólad Lukács György részéről: »Valaha én nagyon szerettem Fülepét, – mondta – vajjon hogy viselkedett ő a huszonöt év alatt?« Biztosítottam őt arról, hogy a világ egyik legnagyobb gondolkodójának tartod őt s hogy kommunistának érzed magad, erre hitet tettem s ennek ő nagyon örült szemmel láthatólag.” Füst Milán Fülep Lajosnak, h. n. [Budapest], d. n. [1945. november 20.], 735. sz. FMÖL, 492–494., itt: 492.

ben jutnak el ahhoz az eredményhez, hogy a részletek kiválasztása, csoportosítása, rendszerezése, a kihagyások elve mindig az egység elvére vezethető vissza.³⁸

A habitusvizsgálat eredménye ennek ellenére sem volt egyértelmű. Bortstieber Gert-rúd, Lukács György felesége 1947. január 17-én értesítette Füstöt, hogy férje Svájcba utazott, és nem lesz jelen a Kari Tanács januári ülésén. Eközben Füst azt is megtudta, hogy a Kar vezetése vonakodik megadni neki a magántanári kinevezést, és ezért feltétlenül számítanak Lukács jelenlétére.³⁹ Kornis Gyula közbenjárására azonban pozitív döntés született. Február 14-én pénteken Füst megarthatta az első előadását a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A pénteki előadások, amelyek egy idő után szombatra tevődtek át, legendássá váltak a pesti bölcsészfiatalság köreiben. Hatására jellemzőek az 1956-ban emigrált, majd hosszú ideig Amerikában élő Csernus Ákos sorai:

A budapesti bölcsészkar épülete sokkal inkább volt már marxista irodalom-, nyelv- történelemtanárt futószalagon gyártó kombinát, ahol a sztálini citatológia ette a jegyzetektől tanuló hallgatók idegeit, mint az irodalmak előcsarnoka. De szombatonként eljött az egyetemre Füst Milán, és akkor minden rendbe jött. Katedra elé ült, Shakespeare-ről beszélt, Tolsztojról, önmagáról és mindenféléről, ez már irodalom, maga a nagy és szent irodalom, mert nem fenyegette az embert minduntalan brosúraidézetekkel, osztályharcral, hanem azt láttatott az irodalomban, ami valójában az irodalom, életet, húst, vért, könnyeket, örömet, filozófiát és osztályharcot, ha éppen az volt benne. [...] Egy mitológiára járunk ide. Ha valaki jól odafigyel: Füst Milánt egy mitológia veszi körül, amit ő teremtett meg, mert berendezte magát Shakespeare-rel, Tolsztojjal, Dickensszel és Kosztolányiékkel, indulatokkal, látomásokkal és nagyon sok szeretettel.⁴⁰

1947 elejére tehát Füst elérte dédelgetett célját. Lázasan dolgozni kezdett esztétikai nézeteinek és tapasztalatainak rendszerbe foglalásán. Saját bevallása szerint napi 18–20 órát dolgozott.⁴¹ Eredetileg úgy tervezte, hogy a *Látomás és indulat a művészetben* 1947 könyvnapjára megjelenhet,⁴² de csak július végére készült el az első változattal,⁴³ aztán ősszel újra átdolgozta a kéziratot,⁴⁴ ezért a kiadás átcsúszott a következő évre. Füst eközben úgy érezte, íróból tudóssá vedlett át,⁴⁵ és azt is a fejébe vette, hogy a könyv megjelenése után megpályázza az Esztétika Tanszék tanszékvezetői pozícióját.⁴⁶

³⁸ LUKÁCS György, *Jelentés = Szellemelek utcája. In memoriam Füst Milán*, szerk. KIS PINTÉR Imre, Nap, Budapest, 1998, 193–197.

³⁹ Lásd Füst Milán Kornis Gyulának, Budapest, 1947. január 17., 778. sz. FMÖL, 545.

⁴⁰ CSERNUS Ákos, *Az idő sodrában. Füst Milán és a mítosz, amit megteremtett*, Irodalmi Újság 1957/5., 2.

⁴¹ Füst Milán Bíró Lajosnak, Budapest, 1947. június 7., 792. sz. FMÖL, 552–554., itt: 553.

⁴² Uo.

⁴³ Füst Milán Bíró Lajosnak, Budapest, 1947. július 23., 798. sz. FMÖL, 557–558., itt: 557.

⁴⁴ Füst Milán Menzer Rezsőnek, Budapest, 1947. november 4., 807. sz. FMÖL, 573–575., itt: 573.

⁴⁵ Füst Milán Menzer Rezsőnek, Budapest, 1947. augusztus 17., 801. sz. FMÖL, 563–569., itt: 569.

⁴⁶ Uo.

1946 és 1948 között Füstnek valószínűleg több alkalommal szembe kellett néznie a kimondott vagy kimondatlan igénnyel, hogy lépjen be az MKP-be, és mint láttuk, volt olyan pillanat, amikor benne is felmerült a gondolat. A belépés, illetve a kívül maradás problémája húzódnak meg annak az 1947 novemberében lejátszódó jelenetnek a hátterében, amelyet Füst levelezése és Déry Tibor *Ítélet nincs* című könyve is megörökített számunkra. 1947 novemberében Déry nyilvános előadást tartott az író és a párt viszonyáról. Az előadást utólag maga Déry is „jócskán naivnak” nevezte, miközben megtartásának idejét, bár egyébként sok egyébre részletes pontossággal emlékezett, két évvel előbbre hozta. Az előadás szövege nem maradt fenn, ám az eset a két szöveg alapján rekonstruálható. Déry arról igyekezte meggyőzni írókollégáit, hogy lépjenek be a pártba, és eközben Babitsra nézve elmarasztaló megjegyzéseket tett. Jól ismert, hogy Lukács György már 1941-ben, a *Keresztül-kasul az életemenről* írott cikkében az „izolált én” individualista „elefántcsonttorony-tiltakozásának” minősítette Babits Mihály poétikai törekvéseit,⁴⁷ és az MKP környezetében a későbbi években is ezek a jelzők határozták meg a Babits-recepció tónusát. Déry Babitsot állította szembe a pártos költő erkölcsileg magasabb rendű elkötelezettségével. Ekkor Füst Milán felpattant, Babits védelmében félbeszakította az előadást, és – Déry emlékei szerint – a tőle ismert túljátszott teátralitással, „magasra felcsavart hangon s öklét szívére szorítva a meglepett hallgatóság előtt ellejtette Salome táncát”, úgymond az előadó fejét követelte, „majd a széksorok között átcsörtetve, kifutott a terem-ből”.⁴⁸ Ez a jelenet vetett véget Füst és Déry addig sem feszültségmentes barátságának. Füst az eset kapcsán 1947. november 27-én levelet írt egy ismeretlen személynek, aki kapcsolatban állt Déryvel. Nyilvánvaló, hogy a konfliktus legfontosabb tétele nem Babits megítélése volt. Kevésbé valószínű, hogy Füst pusztán ezért botrányt csapott volna, hiszen ő sem rokonszenvezett mindenben Babitscsal, és ápolta magában tőle sérelmeket is. Az elhangzottakat Füst pártpropagandának és erkölcsi kioktatásnak vehette, ami az elevenébe vágthatott. Levelének egyik pontjában kissé visszasan hivatkozik az MKP egy meg nem nevezett, befolyásos képviselőjére (akiben talán Lukács Györgyöt kell keresnünk), aki egyenesen azt tanácsolta neki, hogy pozicionálja magát társutasként: „És végül közlöm azt is, hogy magam én például, mikor az ország egyik legkiválóbb és itt jelenlévő emberétől erre vonatkozólag tanácsot kértem, tőle azt a tanácsot kaptam, hogy ne lépjek be semmilyen pártba, mert így jobban hasznomat vehetik.”⁴⁹

A „társutasi” szerep felvételének 1947-ben és 1948-ban valóban van jele Füst politikai magatartásában, csak hogy ezt a szerepet általában az 1948 utáni időszak vonatkozásában szokás emlegetni. Az újjáalakuló irodalmi közélet intézményeinek vezető testületeiben és a szerkesztőbizottságokban Füst szimbolikusan számító helyet sem kapott, lényegében kívül maradt az irodalom formális közéletén. Bár szomjazott mindenféle elismerésre, jöjjön akárhonnán, ilyesféle részvételre ő maga sem törekedett. 1947 végén már a tapasztalatai⁵⁰ is a kívülmaradásra sarkalták. Nem törekedett

⁴⁷ LUKÁCS György, *Babits Mihály vallomásai*, Új Hang 1941/6., 16–35.

⁴⁸ DÉRY Tibor, *Ítélet nincs*, Cicero, Budapest, 2007, 174–175.

⁴⁹ Füst Milán ismeretlennek, Budapest, 1947. november 27., 809. sz. FMÖL, 576.

⁵⁰ „Ich will Ruh haben. Énnekem Veres Péter ne biccentsen oda az asztalomhoz föltett süveggel a fején, barátságos köszöntésemre, – énnekem Illyés Gyula ne magyarázza meg többé, hogy Szomoró Dezsőnek

arra, hogy olyasféle közéleti ember legyen, aki a nyilvános terekben a saját személyes politikáját igyekszik megvalósítani. Egy totalitárius államban ilyen szerep elvileg nem létezik, valójában azonban éppen a totalitarizmus legitimációhiánya teszi szükségessé, hogy a hatalom eltérje néhány olyan értelmiségi létét, akiknek folyamatosan változó, de mindvégig érzékelhető határok között van, lehet személyes politikájuk. Magyarországon ezt a típust testesítette meg Illyés Gyula és Kodály Zoltán. Füstöt nemcsak az ambíciói, hanem az előélete sem jogosította fel erre. Életének egyetlen szakaszában sem volt olyan közéleti ember, akinek a politikája a nyilvánosság terében dokumentálhatóan érintkezett vagy konfrontálódott volna a hatalom politikájával. 1948. március 15-én mégis olyanok társaságában vehette át Tildy Zoltántól az egy hónappal korábban, február 13-án alapított Kossuth-díjat, mint Bajor Gizi, Bernáth Aurél, Czóbel Béla, Déry Tibor, Ferenczy Béni, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Lukács György, Nagy Lajos, Sík Sándor, Somlay Artúr, Staub F. Brúnó, Szentgyörgyi Albert és posztumusz József Attila, valamint Bartók Béla. Bár a díjat ekkoriban még kétkezi munkások is megkapták, a névsor világosan kifejezi, hogy az új kommunista hatalomnak, miközben a díj tekintélyét is meg akarta alapozni, nagy szüksége volt önmaga szimbolikus legitimációjára. A következő évben, amikor Kossuth-díjat kapott mások mellett Andics Erzsébet, Bíró Ferenc (Rákosi Mátyás öccse), Gerő Ernő, Révai József és Rudas László is, a legitimációs szempont mellett már nyomatékosan szerepelt a párt önreprezentációjának igénye is. Füst Milán levelezésében mindössze egy mondatban tér ki a Kossuth-díj ügyére, amely alapján úgy vélhetjük, ha érzékelt is valami disszonánsat a kitüntetésben, el tudta hessegetni magától: „Közben megkaptam a haza Kossuth-díját is jónéhány nagyon érdemes s egynéhány nem nagyon érdemes emberrel egyetemben. Nagy megtiszteltetésnek veszem s még akkor is, ha voltak e kitüntetésben zavaró momentumok. 10.000 forintot is kaptam a kitüntetéssel kapcsolatban s nyilván ez is nagyon jól jön most szegény Erzsinek”.⁵¹

A Lear király fordításának kiadása

Mint láttuk, Füst Milán közéleti magatartása 1946 és 1948 között a heteronómia pólusa felé lendült ki, anélkül azonban, hogy világos politikai pozíciókat tulajdoníthattunk volna neki. A mozgás az 1950-es évek elején újra az autonómia pólusa felé

jobb lett volna Kohn Hermann néven írnia, mint hogy az »Y«-ra semmiképp nem volt joga, – amint azt Kiskőrösön elmagyarázta nekem. (S én kénytelen vagyok egy pár szó után elhallgatni, amitől képzelted, majd megrepedek utóbb.) Ennek Bernáth Aurél barátom ne hallgasson misztikusan az elhangzott beszélgetés közben és után, – mert hisz az Illyés magyarázatainak ő is tanuja volt. És hallgatót, úgy éljek. Úgyhogy kénytelen vagyok minden barátaimmal szemben, tehát Bernáth-al, Pátzayval, Ferenczy Bénivel szemben tökéletesen passzívnak beállítani magam, különben meg fogok repedni.”

⁵¹ Füst Milán Major Róbertnek és feleségének, Budapest, 1948. január 7., 818. sz. FMÖL, 582–583., itt: 583. Füst Milán Menzer Rezsőnek, h. n. [Budapest], 1948. március 18., 825. sz. FMÖL, 588–594., itt: 591. Az 1948 évi XVIII. törvény évente huszonöt arany fokozatú, egyenként 20.000 Ft és ötven ezüst fokozatú, egyenként 10.000 Ft pénzjutalommal járó díj odaítélésére biztosított lehetőséget. Füst Milán a Kossuth-díj arany fokozatát kapta meg, de azt megosztva Déry Tiborral, ezért kapott ő is annyi pénzjutalmat, mint akik a díj ezüst fokozatában részesültek. Vö. *Kossuth-díjasok és állami díjasok almanachja*, szerk. DARVAS Pálné, KLEMENT Tamás, TERJÉK József, Akadémiai, Budapest, 1988, 47.

tart, ekkor sem mentesen a kétértelműségektől, ami nem csoda, mert autonóm pozíciók nem szerepeltek a korszak legitim kínálatában.

Időarányosan tekintve Füst Milán korábban soha nem jelentetett meg olyan sok könyvet, mint 1946 és 1949 között. A kötetek egy kivételével mind újraközléseket tartalmaztak. 1946-ban az Új Idők másodszor is kiadta *A feleségem történetét*, 1948-ban az Egyetemi Nyomda gondozásában megjelent a *Látomás és indulat a művészetben*, *Szemlelemek utcája* címmel a Dante versgyűjteményt, *Véletlen találkozások* címmel pedig novelláskötetet adott ki. Ezt követően jelent meg a Révai Testvéreknél a *Szakadékok*, amely öt, az 1920-as években írott kisregényt bocsátott az olvasók elé, az *Adventet*, az *Amine emlékezetét*, a *Nevetőket*, a *Szakadékokat* és *Az aranytálat*. Ezt követően 1955-ig egyetlen könyve sem látott napvilágot. Ennek nem volt adminisztratív oka, annál is kevésbé, hiszen 1951-től folyamatosan tanított az ELTE Bölcsészkarán, és Shakespeare-ről szóló tanulmányait is közzétette. Ebben az időszakban fogott hozzá egész pályája legnagyobb fordítói munkájához, a *Lear király* újrafordításához. Ehelyütt a fordítás jelentősége, az általa felvetett elméleti és filológiai problémák fontossága ellenére is csak a kiadás történetével foglalkozom részletesen.

Látszólag sikeres időszak állt tehát Füst Milán mögött, ám hogy az elismertség bármikor az ellenkezőjére fordulhat, azt jól jelezte Keszi Imre *Füst Milán költészete*⁵² című cikke a Csillagban. A kor rettegett kritikusa, a Szabad Nép kulturális rovatának szerkesztője politikai ihletettséggű támadást intézett ellene, és elítélte költészetének „retrográd” jellege miatt.

Nem sokkal később, a Szabad Nép 1948. július 18-án megjelent számában Lukács György tanulmányt írt *Milyen az optimista irodalom?*⁵³ címmel. Egy héttel később Füst is egy Szabad Nép-cikkkel jelezte, hogy ő is érzékeny a felvetett kérdésekre.⁵⁴ Az optimizmus mint esztétikai elvárás Lukács számára egyfelől a jelen történetfilozófiai értelemben helyes ábrázolását jelentette, másfelől az író hozzájárulását a párt által biztosított jövő eléréséhez. A probléma Déry Tibort is közvetlenül érintette. A Csillag 1948. októberi száma közölte Déry és Lukács témába vágó levélváltását,⁵⁵ amely a *Felelet-vita* egyik előcsörtéjének is tekinthető. Lukács levelében Füst Milán esztétikai gondolkodására is tesz egy célzást, elmarasztalva azért, hogy az optimizmus és a pesszimizmus kérdését felületesen és egyoldalúan intézi el, elvértve az ellentét lényegét. Füst szükségét érezte, hogy a Csillag következő számában nyílt levélben⁵⁶ válaszoljon a célzásra. A levél hangvétele baráti, afirmatív és csak kis mértékben védekező:

Magam is azon a véleményen vagyok, hogy egy új világ kezdetekor nem tanácsos, nem okos és nem helyes dolog elkészeríteni a lelkeket. [...] azt a hitet kell tehát magunkévá tennünk, hogy mégiscsak érdemes élni és küzdeni annak, akinek

⁵² KESZI Imre, *Füst Milán költészete*, Csillag 1948/6., 57–60.

⁵³ LUKÁCS György, *Milyen az optimista irodalom?*, Szabad Nép 1948. július 18., 11.

⁵⁴ FÜST Milán, *A művészeti optimizmus kérdéséről*, Szabad Nép 1948. július 25., 13.

⁵⁵ *Az optimizmusról*. Déry Tibor és Lukács György levélváltása, Csillag 1948/10., 45–53.

⁵⁶ *Levél Lukács Györgyöz*, Csillag 1948/11., 60–61., továbbá: FMÖL, 627–628.

ilyen hatalmas és szép célja van, mivelhogy az eddigieknél szebb élet mégiscsak lehetséges. S ezt a hitünket művészi szuggeszióink minden erejével kell sugalmaznunk s mindaddig, amíg ez az ideálunk testet nem öltött.⁵⁷

1951 elején már világos jele van annak, hogy Füst igyekszik távol tartani magát a hatalom propagandisztikus megnyilvánulásaitól. 1951. február 24-re a párt felvonulást szervezett a Vörös Hadsereg 1918. február 24-én aratott győzelmének emlékére. Ugyanezen a napon ült össze az MDP második kongresszusa. Füst a Magyar Írók Szövetsége pártszervezetének írott levelében saját és felesége betegségére hivatkozva elutasította a részvételt.

Rákosi Mátyás egy évvel később, 1952. március 9-én lett 60 éves. A személyi kultusz csúcspontjaként az egész ország kötelező jelleggel megünnepelte a születésnapját. A Szépirodalmi Kiadó Réz Pál és Vas István szerkesztésében, vörös vászonkötésben próza- és versantológiát jelentetett meg *Magyar írók Rákosi Mátyásról* címmel. A kötet előkészítésével, a benne felvonultatni szándékozott írók névsorának összeállításával az Írószövetség egy bizottságot bízott meg, amelynek titkára Tamási Lajos volt. A felkéréseket még 1951 végén szétküldték, majd Tamási 1952. január 7-én emlékeztetőt küldött Füstnek, figyelmeztetve a leadási határidő közeli lejártára. Füst Milán nem adott írást a kötetbe. Azt viszont nem engedhette meg magának, hogy egyáltalán ne tegyen felajánlást az évfordulóra.⁵⁸ Ekkorra valószínűleg lényegében már elkészült Shakespeare *Lear királyának* újrafordításával, a felajánlás tárgya a fordítás tökéletesítése volt.⁵⁹ Zsávolya Zoltánnal ellentétben nem hiszem, hogy ezt afféle bújtatott kultuszkritikának szánta,⁶⁰ de a gesztus természetesen úgy is értelmezhető, sőt valószínűnek tarthatjuk, hogy a kiadásért és az évforduló szervezésért felelős emberekben felmerült ennek az olvasatnak a lehetősége. Még valószínűbb azonban,

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Zsávolya Zoltán ekképp jellemzi a helyzetet: „Behódolás vagy ellenszegülés – csak ez a két lehetőség kínálkozott látszólag a kortárs számára; a magyar irodalom különös, nagy alakja azonban a maga nem közties, de szuverén-méltóságeltjes útját választotta.” ZSÁVOLYA Zoltán, *Füst Milán Lear király-fordításának és kiadásának története* = *Szellemek utcája*, 131.

⁵⁹ Füst Milán Tamási Lajosnak, Budapest, 1952. február 8., 937. sz. FMÖL, 682–683., itt: 683.

⁶⁰ A *Lear király* egy „zsarnok-példázat, valamely szeszélyes és hízelgést szerető zsarnok története, akit sorsa, mellékesen, még keményen meg is leckéztet. Lehetetlen nem felismerni a korabeli diktatúrával fennálló párhuzamot, és lehetetlen nem gondolni arra, hogy esetleg a parabola második fele is érvényessé válhat.” ZSÁVOLYA, *I. m.* Azért nem osztom Zsávolya Zoltán bizonyosságát, mert már az sem magától értetődő, hogy a *Lear király* zsarnok-példázat volna. Géher István például ekképp ragadja meg a tragikum itteni forrását. „A tragikumlényege itt maga a halandóság; hogy milyen könnyen meghalhatunk, s mégis milyen nehéz az élettől megválnunk. Mindannyiunk tragédiája ez: hogy kallódnunk kell innen és túl között. Az öregé, hogy kihull a világból, mely benövi a helyét; a fiatalé, hogy széthull körülötte a világ, mire belenőne.” GÉHER István, *Shakespeare-olvasókönyv*, Cserépfalvi–Szépirodalmi, Budapest, 1991, 222. Nem perdöntő, mégsem lényegtelen, hogy maga Füst sem zsarnok-példázatként látta a *Lear királyt* a *Látomás és indulat a művészetben* róla szóló előadásában: „Óriás ez, a Shakespeare-é, egy az életétől elkényeztetett, öreg korában is tapasztalatlan és elvakult, minden életismeretet nélkülöző naiv és agg óriás, aki azonban ostobaságában is, szerencsétlenségében is olyan fenséges... – minél szerencsétlenebb, annál hatalmasabbá nő meg, majdhogy az égig nem ér fel.” Füst Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Magvető, Budapest, 1963, 437.

hogy Füst egyszerűen a maga céljaira akarta felhasználni Rákosi születésnapját, és hozzá kapcsolva szeretne volna elérni fordításának mihamarabbi megjelenését.

Ha így gondolkodott, nem biztos, hogy jól számított. Füst egy 1953. február 7-én Rákosi Mátyásnak írott levelében azt állította, hogy 1952 januárjától fél éven át éjt nappallá téve dolgozott a fordításon.⁶¹ Ugyanezt állította egy másik levélben Dévény Ivánnak.⁶² Tény, hogy a fordítás 1952. július 22-én már biztosan a Szépirodalmi Kiadónál volt.⁶³ Augusztus 7-én Illés Endre, a kiadó főszerkesztője közölte Füsttel,⁶⁴ hogy a kiadás csak a következő évben jöhet szóba. Január végéig nem történt semmi. Minden jel arra mutatott, hogy 1953. március 9., vagyis Rákosi 61. születésnapja előtt már nem is fog. A február 7-én Rákosinak írott levéllel Füst megpróbálta elérni a fordítás azonnali kiadását, vagy még inkább azt, hiszen erre aligha volt esély, hogy Rákosi előtt igazolja: ha sajtóságos felajánlása nem valósult is meg, erről a legkevésbé sem ő tehetett, hiszen a munkával ő időben elkészült.

A kiadói késlekedésnek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy bár Füst felajánlását, egy nagyszerű Shakespeare-tragédia újrafordítását nem állt módjukban visszautasítani, mert azzal a Zsávolya Zoltán által kifejtett értelmezés álláspontjára helyezkedtek volna, és egyszersmind azt is elismerték volna, hogy a parabolikus zsarnokkritika célba talált. Ehhez képest felettébb bizarr, hogy Füst éppen Rákosi segítségét kérte *Lear királyának* megjelentetéséhez. Ez vagy már-már arcátlan bátorságra, vagy a másik perspektívája iránti teljes érzéketlenségre vall. Elpanaszolta, hogy a Szépirodalmi Kiadó nem vette bele a könyvet 1952-es kiadói tervébe.

Ami ezután következik, példaszerűen demonstrálja, miként fonódnak egymásba a politikai és a szakmai kérdések egy diktatúrában, és azt is, hogy semmilyen ügyről soha nem dönthető el egyértelműen, hogy politikai vagy szakmai természetű-e. Ez az eldönthetetlenség döntés- és cselekvésképtelenné teszi a hierarchikus rendszert, amelyben pedig világosak az utasítási jogkörök. A következő év március 6-án a Népművelési Minisztérium arról értesítette Füst Milánt, hogy egy bizottság felállítására utasította a Szépirodalmi Kiadót.⁶⁵ Ennek a bizottságnak lett volna a dolga, hogy megvitassa Füsttel fordításának szakmai, filológiai kérdéseit. Ebben a paradox helyzetben tehát a Minisztérium úgy döntött, hogy a könyv kiadását szakmai kérdésként kezeli. Bizottságot felállítani azonban nem volt szokás annak eldöntésére, hogy kiadjanak-e egy fordítást vagy ne. A reakció súlyából a kiadó érezkelhette, hogy ha eddig esetleg valóban tekinthették volna szakmainak is a kérdést, ettől kezdve egyértelműen politikai problémával állnak szemben. Ezért április végéig nem hívták össze a bizottság ülését, sőt valószínűleg fel sem állították a bizottságot.

Füst persze mindent megtett a kiadásért. Ragaszkodott ahhoz, hogy a párt vezetőivel tárgyaljon róla. De amíg a kiadóval szemben politikai érveket vetett be, a párt

⁶¹ Füst Milán Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1953. február 7., 949. sz. FMÖL, 688–690., itt: 689.

⁶² Füst Milán a Szépirodalmi Könyvkiadónak, Budapest, 1952. július 22., 942. sz. FMÖL, 685–686., itt: 685.

⁶³ Uo.

⁶⁴ *Szellemek utcája*, 134.

⁶⁵ Vö. Füst Milán Révai Józsefnek, Szabolcs-utcai kórház [Budapest], 1953. május 1., 953. sz. FMÖL, 691.

vezetőkkel érintkezve szakmaiakat használt. Szerette volna elérni, hogy – hivatkozva korára és érdemeire – lehetőséget kapjon munkája védelmére. 1953. május 1-én ebben a szellemben fordult Révai József miniszterhez, nem tudhatván előre, hogy Révainak már csak néhány hete van a leváltásáig. Mint köztudomású, 1953 júniusában Rákosit Moszkvába rendelték, és ezután le kellett mondania kormányfői posztjáról Nagy Imre javára. Révait nemcsak a miniszteri széktől fosztották meg, hanem a Politikai Bizottságból is menesztették. Ettől kezdve kellemetlenné vált, ami először előnynek tűnt, hogy a *Lear*-fordítás Rákosi 60. születésnapjához kapcsolódott. Bebizonyosodott, hogy a kiadás mindvégig politikai elbírálás alá esett, és mint ilyen, ekkor lekerült a napirendről. A könyv végül csak 1955-ben jelent meg, de nem a Szépirodalminál, hanem az Új Magyar Kiadónál, a későbbi Európa Kiadónál. Ez már Nagy Imre leváltása és Hegedűs András miniszterelnöki kinevezése után történt.

A *Lear*-fordítás kiadásának története jól mutatja, hogy még egy szigorúan totalitárius korszakban is kölcsönösnek kell tekintenünk a hatalom és az író politikai játszmáit. Az eszközeik és a lehetőségeik természetesen aránytalanul különböznek, de a közös diszkurzív térben az íróknak is vannak céljai és eszközei, amelyekkel, megkeresve a bürokratikus struktúra gyenge pontjait, befolyásolni igyekeznek a döntéseket. A hatalom funkcióinak vizsgálatakor az alaposabb kutatás feltétele a hatalom diszkurzív jellegének elismerése.

1956

1956-ban az írók két csoportja, a kommunista ellenzékiek és a népiek fejtettek ki jelentős politikai és közéleti aktivitást.⁶⁶ Füst Milán egyik csoporthoz sem tartozott. Közeledvén a hetvenhez, beteg, mások támogatására szorulva csak az egyetemre járt el otthonról. Az Irodalmi Újság 1956. november 2-án megjelent mindössze négyoldalas számában azonban ott találjuk *Emlékbeszéd Thukydész modorában az elesett hősök sírja felett* című írását. A lapszám szerzői közül Füst volt az egyetlen, aki szocialistának nevezte a forradalmat: „ez a forradalom voltaképp le sem tért a legjobb értelemben vett szocializmus útjáról”. A „szocializmus” Füst számára itt a kollektív etika megnyilvánulását jelenti. Magában foglalta a szélsőségek kizárását, a méltóságot, a politikai mérséklet képességét, ugyanakkor a szabadság és a demokrácia igényét is. Amit Füst „szocializmusnak” nevez, az valami más, mint a szocialista állam ideológiai tartalma, inkább annak visszatörlését jelenti. Megvalósult társadalmi-etikai eszmény, amely még nem épített államot. Ezt az értelmezést támogatja a címben foglalt utalás. Thukydésznek köszönhetjük Periklész i. e. 431/430 telén, a peloponnészoszi háború első évében elesett katonák emlékére elmondott beszédének megörökítését. A világirodalom egyik legtöbbet parafrázelt beszéde a szabadságot, a pártoskodáson való felülemelkedést, a világ iránti nyitottságot és az individuális értékek tiszteletét tartja az athéniak legfontosabb politikai jellemvonásának, és ezek jegyében nevezi Attikát egész Görögország iskolájának. Amint Karl Popper nagy művé-

⁶⁶ STANDEISKY Éva, *Az Írószövetség 1956-ban*, Alföld 2007/3., 40.

ben, *A nyitott társadalom és ellenségeiben* (1945) nyomatékositja, Periklész számára a demokrácia nem merül ki a népfelség elvében, magában foglalja a józan észbe és a humanista elvekbe vett hitet is.⁶⁷

Társadalometikai gondolatok a lapszám többi szövegében nem váltak hangsúlyossá. Annál inkább az események két másfajta narratív keretezése. Az egyik elbeszélésben a hősi áldozat és a nemzeti függetlenség kivívása játszotta a főszerepet (például Tamási Áron: *Magyar fohász*, Szabó Lőrinc: *Ima a jövőért*), a másikon a szabadság és a diktatúra, a zsarnokság legyőzése (Németh László: *Emelkedő nemzet*), és mindkettőt egyesítette az 1848-as szimbolika (például Déry Tibor: *Barátaim*). E szimbolika a lapszám nyitószövegében öltött legnyilvánvalóbban testet, ami nem más volt, mint Petőfi *Ismét magyar lett a magyar* kezdetű verse.

Füst Milán másik fontos publikációja a forradalom idején egy rövid prózai írás volt, amely az Obersovszky Gyula által létrehívott Igazság október 30-i számában jelent meg. Műfaját tekintve ez is afféle szózat, a címe: *Zokogni szeretnék*. A szöveg első fele bejelenti a „haza” lejáratos fogalmának visszaszerzését, és Vörösmarty nyelvének érvényességét: „Nacionalizmus-e az, ha valaki tönkretett, agyongyötört, megcsontított, szegény kis magyar hazája sorsán évek óta sírvafakad? Ez a fogalom, hogy »hazám« nem légbőlkapott koholmány. »Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned s halnod kell« – ez sem légből kapott koholmány – egyike ez a legnemesebb szív örökérvényű figyelmeztetéseinek.”

A szöveg második fele ugyanazt a szónoki helyzetet viszi színre, mint az *Emlékbeszéd Thukydész modorában az elesett hősök sírja felett*, de a hadvezér helyett egy agg szónok szólítja meg az életben maradottakat, a fiatalokat: „Egy összetört aggastyán szól hozzátok, aki zokogni szeretne, zokogva szeretné forró szívetekre hajtani elfáradt fejét és arra kéri benneteket, hogy akármi következik is ránk, ti még forróbb szeretettel zárjátok édes, fiatal szívetekbe hazátokat, ezt a sokat, mérhetetlenül sokat szenvedett ... Magyarországot.” A színre vitt retorikai szituáció legfontosabb funkciója buzdítás és a hagyatkozás. A szónoklat alaphelyzetének eltérését az „akármi következik is ránk” mellékmondatába foglalt lehetőség, az elbukás, a vereség előrevetítése indokolja. Az agg, aki már alkalmatlan a harcra, mintegy a sír széléről fordul az ifjakhoz, és a vereség lehetőségét elővételezve nem az ismertebb szöveg társadalometikai eszméit, hanem a hazaszeretetet helyezi az értékhierarchia csúcsára.

1956 után

1957 tavaszán a Belügyminisztérium vizsgálta Füst Milán szereplését a forradalomban, de mivel a megelőző vitákban nem vett részt, megjelent írásainak nem tulajdonítottak akkora jelentőséget, hogy az idős író meghurcolják miattuk.⁶⁸ Miként az

⁶⁷ Karl POPPER, *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*, I., Francke, München, 1957, 378.

⁶⁸ „Az ellenforradalom alatt az írók a politikai élet munkájából is jócskán kivették a részüket. [...] Le kell azonban azt is szögezni, hogy az írói pártja a Petőfi Párt képviselte aránylag a legbecsületesebb vonalon ebben az időben. Emlékezzünk csak arra, hogy a lincselések, a törvénytelenések ellen a szót elsősorban ők emelték fel. Budapesten ezen a téren Németh László, vidéki viszonylatban pedig Féja Géza

Irodalmi Újság november 2-i számának többi szerzője, Illyés Gyula, Németh László, Örkény István, Szabó Lőrinc és Tamási Áron, ő is aláírta a tiltakozást, amelyben magyar írók követelték, hogy az ENSZ közgyűlése ne tárgyalja az ötös bizottság jelentését.

Az 1957 utáni időszakban Füst Milán irodalompolitikai jelentősége még a korábbiaknál is csekélyebb volt. Helyzetét világosan tükrözi az irodalom szereplőiről ügynöki jelentéseiben kisportrékat közlő „Dávid Máttyás”⁶⁹ azaz Antal Gábor 1960. április 5-én kelt jelentése:

Füst Milán kb. 70 éves mester a Nyugat Márainál, Cs. Szabónál, Illés Endrénél markánsabb világnézeti elemekkel rendelkező liberalizmusának egyik maradványa, napjainkban fő képviselője. Kivonta magát a Magyarok, az Újhold polgári köreiből, saját kört tartott fenn a felszabadulás után is. Tanítványainak egy része (Somlyó György, Devecseri, Karinthy Ferenc, Somogyi Pál, majd Ungvári Tamás), ha ideiglenesen is, eljutottak a párttagságig. Mások – mint Lengyel Balázs, Mándy Iván – az „urbánus” polgáriság vonalához maradtak hívek. Füst – bár az ő világnézete markánsan polgári – a kommunistává lett tanítványokat is cinikusan tovább nevelgette. Kapcsolatai, ravaszága és kétségtelen nagy tehetségéből fakadó tekintélye folytán 1956-os szereplése után is csorbítatlan maradt szereplése, sőt több könyvét adták ki, mint 56 előtt. (Holott őt a személyi kultusz esztendeiben nem üldözte senki.) Ma már jelentősége nem irodalompolitikai, de a cinizmusra és a ravaszagra ma is ad „tanácsok”-at Ungvárinak és másoknak.⁷⁰

1957 és 1961 között Füstnek kilenc könyvét adták ki. Különösen az 1957-es és az 1958-as év termése volt gazdag. 1957-ben jelent meg *Ez mind én voltam egykor: Feljegyzések az út mentén* és *A sanda bohóc: Goldnágel Efráim csodálatos kalandjai*, a következő évben a *Hábi-Szádi küzdelmeinek* könyve, az *Ez mind én voltam egykor* második része, a *Füst Milán Összegyűjtött műveinek* sorozatán belül a *Kisregények* két kötete, az *Összes versek*, valamint a *Konstantin úrfi fiatalsága* című elbeszéléskötet, 1959-ben egy fedél alatt a *Boldogtalanok* és a *Negyedik Henrik király*, 1961-ben pedig *A Parnasszus felé* és az *Öröktűzek*.

Az idős szerző ekkorra közéleti szerepek és aspirációk nélkül, hatalmas presztízszel, mégis egyfajta peremhelyzetben találta magát. Az egyetemi tanításnak köszönhetően folyamatos kapcsolatot tarthatott tehetséges fiatal értelmiségiekkel, és a fia-

vinné el a pálmát. [...] A magyar rádió hangját is az írók megjelenése változtatta át. Emlékezni kell arra, mikor Füst Milán, Illyés Gyula és társaik kezdtek a magyar szabadságról, a hős felkelőkről és szabadságharcosokról a különböző sípokon zengedezni. A csorda csak utánuk kezdte meg a csaholást, s elkészült az ellenforradalom alatt az azóta eléggé hírhedté vált Irodalmi Újság is. Hogy ebben mi van – az ékebben beszél minden szónál.” ÁBTL, B-10-60039, 164.

⁶⁹ Lásd Szőnyi Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, I., Noran, Budapest, 2012, 105.

⁷⁰ ÁBTL, M-10-600019, 368., idézi Szőnyi, *I. m.*, I., 753.

tal költők körében is az agg mesternek kijáró tisztelet övezte. Szájhagyomány útján terjedő legendáriumának jelentős része ekkor keletkezett. Az irodalompolitikából ebben az időszakban kizárólag a *Látomás és indulat a művészetben* második, bővített kiadásának megjelentetése váltott ki konverziókat. A könyv Füst összegyűjtött műveinek sorozatában jelent volna meg, de mivel nem marxista esztétikát művelt, az elfogadása továbbra is akadályokba ütközött. Jól összefoglalja a helyzetet „Juhász Lajos”, vagyis Kristó Nagy István⁷¹ 1960. szeptember 14-én írott ügynöki jelentése. Kristó Nagy 1960. augusztus 2-án találkozott Ungvári Tamással a Váci utcai Napfény presszóban, és a munkája felől érdeklődött. Ungvári akkor jött vissza a szigligeti alkotóházból, ahol több hetet töltött, a színházi és a szerkesztői terveibe avatta be az ügynököt. Többek között Füst esztétikájának szerkesztői előkészületeiről is beszámolt:⁷²

A másik, ugyancsak Kristó Nagy István szerkesztésében, Füst Milán esztétikájának külső szerkesztése, amire azért volt szükség, mert Bóka Lászlóhoz és Füst Milánhoz való személyes jó kapcsolata bizonyos mértékig remélhetővé teszi, hogy ezt a kényes problémát meg tudja oldani. Füst Milán esztétikája ugyanis a Magvetőnek F. M.-nal kötött életmű szerződése értelmében meg kell jelennie, ezt a mű meg is érdemelné, mert a legjobb magyar esztétikai írás, sőt szerinte remekmű. Füst Milán is nagyon nagyra becsüli ezt a művét és ragaszkodik megjelentetéséhez, de ugyanakkor marxista esztétika híján ennek az idealista filozófiai alapokra felépített hatalmas, lényegében impresszionista szemléletű esztétikai műnek a megjelentetése eszmeileg problematikus. Még inkább fokozza a zavart, hogy a műhöz Bóka László olyan előszót írt, amely ahelyett, hogy rámutatna Füst tévedéseire, csak a mű erényeit és Füst nagyságát hangsúlyozza.⁷³

A Magvető kezdeményezésére 1960. július 6-án az MTA Irodalomtudományi Intézete vitát rendezett Bóka előszaváról. A vitán Szabolcsi Miklós elnökölt, részt vettek rajta meghívott lektorok, az intézet munkatársai, és jelen volt maga Bóka is. Az utószót egyszer már kijavították vele, ez alkalommal az átírt utószó további átdolgozására kívánták rávenni, amitől ő mereven elzárkózott. Füst a vitától azt várta, hogy ezután a könyv rövidesen sajtó alá kerülhet.⁷⁴ „A vita végső konklúziója az volt”, írja Kristó Nagy, „hogy Szabolcsiék sok mindent kifogásoltak ugyan mind Füst könyvében, mind Bókai előszavában, de végső fokon mindkettőt kiadhatónak ítélték. A végső szót a Kiadói Főigazgatóság mondja majd ki. Ungvári feladata az lenne, hogy Füst

⁷¹ Uo., I., 90.

⁷² A helyzet meglehetősen visszás. Kristó Nagy ügynökként – egy bevett konspirációs eljárást alkalmazva egyes szám harmadik személyben említve önmagát – a saját szerkesztői munkájáról tesz jelentést. Az információkat Ungvárinak tulajdonítja, holott munkájából fakadóan ő is rendelkezik velük. Ezért eldönthetetlen, mi az, amit valóban Ungvári mondott, és mi az, amit Kristó Nagy úgy ad elő, mintha tőle hallotta volna, holott valójában a saját ismereteit osztja meg a hatósággal.

⁷³ ÁBTL, B-10-61434, 69., lásd SZÖNYEI, I. m., I., 753.

⁷⁴ Füst Milán a Magvető Kiadónak, Budapest, 1960. június 21., 1146. sz. FMÖL., 808.

Milánt bizonyos változtatásokra tapintatosan rábeszélje s új, önkritikus utószót írasson vele. Ezt a következő napokban próbálja elintézni.”⁷⁵

A vitáról Ungvári számolt be Füstnek, szemlátomást másként, mint augusztusban Kristó Nagynak. Füst július 7-én levélben lelkesen megköszönte Bókának a kiállást.⁷⁶ Ungvárinak sikerült rávennie Füstöt, hogy az elvárások szerint ő is írjon egy utószót a könyvhöz. Július 15-én azonban Füst arról tájékoztatta őt, hogy „azt a bizonyos második utóhangot” aligha fogja tudni megírni.

Tökéletesen a Te utasításaid szerint jártam el és íme mi jött ki belőle? Egyrészt merő ellentétbe kerültem az első utóhanggal, amelyben az áll, hogy tessék bátran profetikus, vagy propaganda-jellegű munkákat írni, ezek azonban csak akkor érnek valamit, ha nem csupán propaganda jellegűek, hanem egyszersmind művésziek is,⁷⁷ – ilyenek azonban csak akkor lehetnek, ha e könyvben jellemzett lelkiállapot hozza azokat létre. Erre aztán azt írtam a második utóhangba, hogy ez a könyv nem tankönyv! de továbbá: ami benne filozófiai anyag, arról azt írjam, hogy nem filozófiai anyag, hanem csak afféle loccs, – szó, ami szó, megírtam a dolgot, de végén hányási ingert kaptam attól az undok megaláztatástól, amelyet itt végbevittem.”⁷⁸

Az 1948-as kiadás utószava végül változtatás nélkül jelent meg az 1963-as kiadásban.

1960. szeptember 1-től Füstöt az ELTE BTK Esztétika Tanszékének egyetemi tanárává nevezték ki. Kristó Nagy István arról is jelentést tett, hogy a Füst legbensőbb baráti köréhez tartozó Ungvári Tamás miként fogadta a kinevezés hírére:

Ungvári (részben négy szemközt) Füst Milán kinevezése az Eötvös Lóránd Tudományegyetem esztétikai katedrájára nagy fontosságú, szinte elvi jelentőségű döntés. Nemcsak az a jelentősége, hogy most már végképp elhárultak a nehézségek Füst esztétikájának megjelentetése elől, hiszen ennek a nagyértékű műnek kiadása enélkül is mindenképpen indokolt. Inkább a kormányzat megbecsülésén van a hangsúly, mely nemcsak Füstnek, hanem az egykori Nyugat irányzatának, sőt az urbánus irodalmi élet haladó erőinek megbecsülése, elismerése. Különös, hogy Füst olyan katedrát kapott meg, amely azelőtt Lukács Györgyé volt, s hogy most alárendeltjei szinte balos kommunista esztéták, akik ennek

⁷⁵ ÁBTL, B-10-61434, 69.

⁷⁶ „Ungvári Tamás az Irodalomtörténeti Társaság üléséről olyképpen referált, hogy te abban világ-miniszternek bizonyítottál, hogy ő hozzád hasonló debattert még nem is hallott soha, mert szellemes voltál, mert szóval úgy orron fricskáltál minden jelenlévőt, hogy mozdulni se tudott, ezenfelül pedig olyan melegen elismerő voltál irántam, amilyen szíves bensőséget ő meg senki részéről se tapasztalt addig.” Füst Milán Bóka Lászlónak, Budapest, 1960. július 7., 1150. sz. FMÖL, 810.

⁷⁷ Az 1948-as kiadásban olvasható, és az 1963-as kiadásban változtatás nélkül szereplő szöveg még ennél is élesebben választja el a művészi a propagandisztikus szövegeket: „hiba volna részünkről, ha összetévesztenők a vitairatokat, vezércikkeket, publicisztikát az alkotó művészetekkel.” Füst, *Látomás és indulat*, 1963, 778.

⁷⁸ Füst Milán Ungvári Tamásnak, Budapest, 1960. július 15., 1153. sz. FMÖL, 811–812., itt: 811.

az intézetnek beosztottjai. Az öreg, betegsége ellenére, valósággal forr a tett-vágytól, szemináriumokat akar tartani, stb. U. T. egyelőre nem látja itt az idejét, hogy elmondja F. M. kinevezésének hátterét. Csak annyit mondhat, hogy az a kormány egy tagjának köszönhető, aki az utóbbi időkben ismerkedett meg Füst életművével, benne esztétikájával, s ez teljes mértékben lenyűgözte. Ő vitte keresztül Füst kinevezését. De ehhez az ELTE professzori karának hozzájárulása is kellett, s bár ez egyáltalán nem volt kétséges, mégis meglepő volt az óriási többség, amivel Füst professzorságát megszavazták. Az egyetem állásfoglalásának elkészítésében Bóka Lászlónak voltak érdemei.⁷⁹

A kinevezés azonban egyáltalán nem siettette a *Látomás és indulat a művészetben* kiadását, mint ahogy a célja is egészen más volt, mint amire Ungvári és nyilván Füst is következtetett. A kinevezéssel együtt a nyugdíjazásról szóló határozatot is kézbesítették. Füst esztétikájának második kiadása csupán 1963-ban jelent meg. Ekkor dőlt el, hogy a kötet nyíltan terjeszthető lesz, jöllehet Aczél György korábban a Kiadói Főigazgatóság véleményével szemben zárt terjesztésre szánta.⁸⁰ A kötet előkészítését a Magvető Kiadó végezte, a kompromisszum részeként mégis az Akadémiai Kiadó emblémája került rá.⁸¹ A kiadás tartalmazta Bóka László *Füst Milán tanítása* című előszavát, amely két vonatkozásban is hatásosan védte meg a művet a vádakkal szemben. A rendszerépítés hiányát azzal indokolta, hogy „a művészetek fejlődésének mai stádiumában” senki sem juthat tovább a rendszerezés kísérleténél, mert „a polgári társadalom alkonyán, a kommunista társadalom hajnalán olyan átalakuláson megy át az irodalom, a zene, a képzőművészet, a művészi kifejezésnek olyan új formái és közegei születnek, író és közönség viszonya olyannyira megváltozik, s mindez oly mértékben van mozgásban, hogy alig-alig rögzíthető”.⁸² A súlyosabb kifogásokkal szemben, alkalmasint az MTA Irodalomtudományi Intézetében lefolytatott vitára is reagálva leszögezte, hogy bár „Füst Milán kísérlete nem »fejleszthető« marxista esztétikává”, ez nem jelenti, hogy művét „mindenestül odaajándékozhatnánk a polgári esztétikának”, mert ha rendszere nem is, „egyes megfigyelései, elemzései, vallomásai bizonyára beépülnek marxista esztétikánk építményébe”.⁸³

A kiadás magában foglalta Füst 1947 júliusában keletkezett előszavát, amely az első kiadás részeként jelent meg, továbbá egy második szerzői előszót, amely alatt az „1958. év szeptember havában” dátumozás szerepel. Ez is bizonyítja, hogy a kézirat ekkor már kiadásra készen állt. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében lefolytatott vita elé datált második előszó csak a rendszeresség igényével szemben igyekezett megvédeni a munkát, nem éppen sikeresen.⁸⁴ Az 1963-as kiadást Füst

⁷⁹ ÁBTL, B-10-61434, 71.

⁸⁰ SZÓNYEI, I. m., I., 754.

⁸¹ E furcsaságot Kis Pintér Imre Kristó Nagy István szóbeli közlésére hivatkozva azzal indokolja, hogy így kívánták csökkenteni a könyv publicitását. Füst Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Fekete Sas, Budapest, 2006, 490.

⁸² BÓKA László, *Füst Milán tanítása* = Füst, *Látomás és indulat*, 1963, 25–26.

⁸³ Uo., 26.

⁸⁴ „Nem eléggé szisztematikus, igaz – de lehet-e tanulni belőle? magam tanultam belőle legtöbbet,

Milán nem tekintette hitelesnek, jóllehet a korrektúrára tett változtatásait a kiadó átvezette, és a nem egyeztetett kiadói javítások a kor szokásaihoz képest elenyésző számúak voltak, érdemben nem érintették a munkát. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött hagyatéék tartalmazza a *Látomás és indulat a művészetben* „eredeti egyetlen hiteles példányát”.⁸⁵ Ez lett az alapja a mű immár megnyugtató állapotú 2006-os kiadásának.

Összegzés

Az 1948-tól 1956-ig, majd az 1956 utáni évtizedekről egyaránt elmondható, hogy az írói pályák mozgásának, alakításának nyilvánosságbeli feltételeit a típusában változó, az irányítás és a befolyásolás módjait tekintve egyre bonyolultabb, a repressziót egyre enyhébben gyakorló hatalom határozta meg. Ugyanakkor abban, hogy a támogatás, az alkalmazkodás és az ellenállás szereptípusainak kínálatából, illetve azok finomabb árnyalatai közül egy adott időszakban ki melyiket választotta, és hogy a kiválasztott szerepmintát miként sajátította el, milyen szerepváltásokat hajtott végre, abban a személyes döntések is bőségesen érvényre jutottak.

Füst Milán a Rákosi-diktatúra berendezkedésének idején már kétségbevonhatatlan írói presztízzsel rendelkezett. Ezért neki viszonylag nagyobb lehetősége volt a mérlegelésre, és arra is, hogy személyes célokat tűzzön ki. A legfontosabb személyes célja az általában vett sikeresség volt, az elismertség kivívása, műveinek folyamatos megjelenítése, továbbá új célként jelentkezett ebben az életszakaszban, hogy katedrát kapjon a budapesti bölcsészkaron. Ezeket a célokat sorra elérte, súlyos kompromisszumok, önfeladást jelentő engedmények nélkül. Szerep- és magatartásválasztása eközben a heteronóm értelmiségi magatartásminta megjelenésétől 1949 után az autonómia felé tolódott el, jóllehet teljes autonómiáról egy totalitárius állam hivatalos nyilvánosságában aligha beszélhetünk. Az autonóm magatartásmód viszonylagos megerősödéséhez nagyban hozzájárult az egyetemi tanítás lehetősége.

A hatalommal fenntartott viszonyában Füst Milán a saját szempontjából szinte mindvégig sikeres döntéseket hozott. Ez mindössze egyetlen esetben vitatható, a Learfordítás megjelenítéséért folytatott küzdelmében, amelyre a Rákosi 60. születésnapját övező nehéz helyzetben került sor. De hosszabb távon ez az eset is hozzájárult ahhoz, hogy miközben komoly hátrányokat soha nem kellett elszenvednie, az 1950-es évek elhallgattartott szerzőjeként,⁸⁶ a kultúrpolitika áldozataként emlékezzék rá az irodalmi közvélemény, úgy, mint aki igaz tükröt tartott a zsarnoknak.

mialatt írtam, s hetven évem végleges nyugalmaival állapítom meg, hogy e könyvemben oly kérdésekre sikerült kielégítő feleletet találnom, amelyeknek kitűnő gondolkodók még a közelébe se jutottak.” Füst, *Látomás és indulat*, 1963, 50.

⁸⁵ PIM Kt, V 4140/96/1–3.

⁸⁶ Jó példája az utókor téves emlékezetének, hogy a 41. Tokaji Írótábor *Eltiltva és elfelejtve II.* című tanácskozásának felhívása Füst Milánt is azon szerzők társaságában említi, akiket az 1950-es években elhallgattattak. <http://www.barkaonline.hu/oesszes-hir/3353-41-tokaji-irotabor>